

D'80x1045

4-59 Anvar Hojiahmedov

ARUZ NAZARIYASI ASOSLARI

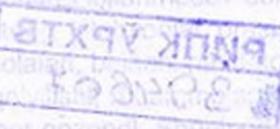
0'80k(0rs)

H-59

Anvar Hojiahmedov

ARUZ NAZARIYASI ASOSLARI

Qo'llanma

Toshkent
«Akademnashr»
2018

UO'K: 801.6(076)

KBK: 83.3(50')

H-59

H-59 Hojlahmedov, Anvar

Aruz nazariyasi asoslari / A.Hojlahmedovv. – Toshkent: Akademnashr, 2018. – 80 b.

ISBN 978-9943-985-65-0

UO'K: 801.6(075)

KBK: 83.3(50')

Qo'lingizdag'i kitobda mumtoz adabiyotimizning negizi bo'lmish eruzning nazarly asoslari batafsil tahlil qilingan. Kitob adabiyotshunoslar, filologiya yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar, maktob o'qiluvchilarini va o'quvchilarini shuningdek, mumtoz adabiyotga qiziquvchil keng o'quvchilar ommasiga mo'ljalangan.

Mas'ul muharrir va so'zboshi muallifi:

Dilnavoz YUSUPOVA, filologiya fanlari nomzodi

РИПК ЎРХТВ

394807

РИПК ЎРХТВ

2020/15-415

ISBN 978-9943-985-65-0

© Anvar Hojlahmedov
«Aruz nazariyasi asoslari»
© Akademnashr, 2018

gurun usaglavasi. Tintiroz qayerni umum qo'simchalarde videline ig'ozg'utti
mumtoz sherkatiga qarashda o'smum mafkuriyati aye qiziqishni yibor. Bu
muayyan bilan aruzning qo'simchalarida qiziqish su'numi. Shuningdek, yine
aruz taryxmasi yashnap uchun rafid noboridan muayyan mafkuriyati surʼi
qurilishi. Aksariyatlarda aruzning qo'simchalarida qiziqish su'numi
takrorlanadi. Aruzning qo'simchalarida qiziqish su'numi qo'simchalar
sherkatiga qarashda qiziqish su'numi surʼi qurilishi.

SO'ZBOSHI

So'nggi yillarda yoshlarimiz orasida mumtoz poetikani o'rganishga bo'lgan qiziqishning ortishi zamonaviy kitobxonning mumtoz adabiyotimizni anglashga bo'lgan ehtiyoji mahsuli deb qaralishi mumkin. Bu ehtiyojning muayyan ma'noda qondirilishida ustoz olim, filologiya fanlari doktori, professor Anvar Hojiahmedovning hissasi katta bo'lgan desak mubolag'a qilmagan bo'lamiz. Ustoz A. Hojiahmedov o'tgan asr so'ngidan boshlab mumtoz poetika, xususan, aruz ilmi, badiiy san'atlar, qofiya ilmi, mumtoz she'r navlari borasida qator risolalar e'lton qilib, unutilib borayotgan, o'rganilishi va o'zlashtirilishi mumkin emasdek tasavvur uyg'otgan ilmlar: aruz va qofiya ilmiga yangidan jon bag'ishladi. Olimning «Maktabda aruz vaznini o'rganish», «She'riy san'atlar va mumtoz qofiya», «She'ri san'atlarini bilasizmi?», «Mumtoz badiiyat malohati», «O'zbek aruzi lug'ati», «Mumtoz badiliyat lug'ati» kabi ko'plab qo'llanmalari, «Ogahiy dahosining olmos qirralari», «Navoiy aruzi nafosati», «Husni ta'lil san'atlari» kabi monografiylari bu borada dadil qadamlardan bo'ldi. Bugungi avlod mumtoz poetika masalalarini aynan shu risolalardan o'rgangan deyish mumkin. Shu ma'noda ustoz A. Hojiahmedovni bugun muayyan ma'noda poetika sirlaridan saboq berayotgan har bir o'qituvchi va murabbbiy o'zining ma'naviy ustozи deb biladi. To'g'ri, so'nggi yillarda mumtoz poetikani tadqiq etish borasida boshqa olimlarimiz ham jonbozlik ko'rsatib, ko'plab risolalar yaratdilar. Lekin tan olib aytish kerakki, ularning tadqiqotlari Hojiahmedov domlaning kitoblari kabi ommalashmadni, keng kitobxonlar orasiga kirib bormadi. Zahmatkash olimning risolalari, birinchi navbatda, tilining soddalligi, masalaning konkret qo'yilishi, muammolarning tadrijiyilik asosida hal qilinishi bilan e'tibor qozondi. Shuningdek, risolalaming bu qadar ommalashuvida ustozning ko'p yillar universiteda mumtoz poetikadan saboq bergani va shu asosda masalaga to'plangan ko'pyillik tajribalar asosida yondashgani ham sabab bo'ldi.

Bugungi adabiyotimizning ma'naviy vaznini sanalgan, ming yillik badiiy xazinaga ega bo'lgan mumtoz adabiyotimizni tushunish, his qillish, tahlil va talqin etishda uning asosini tashkil qilgan aruz vaznidan chuqur xabardor bo'lish har qanday she'riyat ixlosmandi uchun muhimdir. Shu ma'noda professor A.Hojjahmedovning bugun Sizga qayta taqdim etilayotgan «Aruz nazariyasi asoslari» qo'llanmasi aruz tizimi va uning nazariy asoslari haqidagi ma'lumot berishda muhim ahamiyat kasb etadi. Qo'llanmada aruz tizimi sodda uslubda, kitobxonga tushunarli tilda, tadrijiylik asosida tushuntiriladi. Dastlab o'quvchiga aruzning ilk nazarlyk asoslari bo'lmish qisqa, cho'ziq va o'ta cho'ziq bo'g'lnlar haqida ma'lumot beriladi, ularning mumtoz adabiyotdagi muayyan tarzdagi muodili: sabab, vataf va fosilaga ta'rif beriladi, bu tushunchalar orasidagi o'xshash va farqli jihatlarga to'xtab o'tiladi. Aruzni o'rganishdagl keyingi bosqich sifatida ruknlar, ularning tuzilishi va turlariga e'tibor qaratilib, ushbu ruknlarning bahrlami hosil qillishdagi o'rni belgilanadi, bahrlar tasnifi amalga oshiriladi. Shu tarqa risolada 11 bahr, 100 ga yaqin vaznlar mumtoz shoirlarimizdan keltirilgan baytlar vositasida tahlil qilinadi. Risolada har bir vaznga to'xtalinar ekan, statistik ma'lumotlar asosida ushbu vaznlarning mumtoz ijodkorlarimiz she'riyatidagi o'miga ham e'tibor qaratiladi, ularning ohang yaratish imkoniyatlari tadqiq qilinadi. Umuman olganda, mazkur qo'llanma muhtaram kitobxonalarimizga murakkab she'riy tizim bo'lmish aruz ilmini o'rganish yo'lida muhim dasturlamal bo'lishiga shak-shubha yo'q. Ushbu kitobni o'qlish va undagi bilimlarni o'zlashtirish orqali hosil bo'ladi-gan savobdan marhum ustozimizning qabrulari munavvar, ruhlari shod bo'lsin!

Dilnavoz YUSUPOVA,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

KIRISH

Asrlar davomida mumtoz she'riyatimizda foydalanib kelingan, hozirgi kunda ham o'zbek poeziyasida qo'llanayotgan aruz vazni ancha murakkab she'riy o'lchov sistemasidir. U 19 bahrga man-sub 100 dan ortiq vaznni o'z ichiga oladi. 11 bahrning 90 ga ya-qin vaznlaridan shoirlari mlz o'zlarining lirik va liro-epik asarlarini yaratishda foydalanganlar.

Mumtoz she'riyatimizning o'lmas obidalarini, shuningdek, o'zbek shoirlarining aruz asosida yaratilgan asarları g'oyaviy-badiiy qimmatini chuqur anglab yetish uchun mazkur she'riy o'lchov sistemasining nazariy asoslarini puxta billb olish shart. Yuqorida ko'rsatib o'tilgan vaznlarning ritmik xususiyatlari, rukn va sxemalarini o'zlashtirmay turib aruz vazni asosida yozilgan asarlarni ifodalni o'qish ham mumkin emas.

Vazn she'riy asarning shakl ko'rinishlaridan biri sifatida uning mazmunini badiiy ifodalashda muhim ahamiyatga ega. Shoir hech qachon u yoki bu vaznga tasodifan murojaat etmaydi, u hamisha asar g'oyasi, yaratilajak lirik yoki epik qahramon qiyofasi, xarakterini nazarda tutgan holda shu qiyofani, xarakterni yor-qinroq gavdalantirishga, uning ichki olamini chuqurroq ochishga imkon beradigan vaznni tanlaydi. Shubhasizki, mazmunga mos vaznni aniqlash muayyan izlanishlarni talab qiladi. Shunday ekan, mumtoz asarlar vazni, ritmik xususiyatlari saqlab o'qilgandagina shoirning g'oyaviy-badiiy muddaosini anglab yetish mumkin.

Biron shoir ijodi o'rganilar ekan, u yaratgan she'riyatning vazn xususiyatlarini tadqiq etish badiiy mahorat, uslub, an'ana va navorlik kabi masalalarni hal etish jihatidan alohida ahamiyatga ega. Ijodkor tomonidan foydalanilgan vaznlar badiiy shakldagi xalqchilikning ham ifodasi sanaladi. Binobarin, vaznlar doirasini o'rganish shoir bilan xalq og'zaki ijodi, xalq muslqasi o'rtasidagi munosabatlarni ham aniqlash imkonini beradi.

Asarlarning vazn xususiyatlari ustida ishlash badiiy til muammolarini hal qilish nuqtayi nazaridan ham qiziqarlidir. Shoirning

o'z asarlari musiqlyligini ta'minlashda u yoki bu vaznlar vositasida so'z san'atidan, vazn va qofiya, vazn va radif munosabatlardan, unli va undosh tovushlar munosabatlardan foydalanish mahorati ham shu jarayonda aniqlanadi.

Binobarin, yuqorida o'rganilgan vaznlarni puxta o'zlashtirib olish she'riyatdagи badiiyat masalalarini tahlil qillishning zaruriy shartlaridan biridir.

Aruz nazariyasi sohasida olingen ma'lumotlar tekstologik tadqiqotlar olib borishda ham nihoyatda qo'l keladi. U yoki bu asarning matni aniqlanar ekan, vaznga asoslanib ish ko'rish misralarda so'zlarining joylashishi, talaffuzini belgilashga, yetishmayotgan so'z yoki bo'g'lnarni aniqlashga imkon beradi.

Ko'rindiki, aruz vaznnining nazariy va amally masalalar o'zbek adabiyoti tarixini chuqur va atroficha o'zlashtirish uchun nihoyatda zarurdir. Mazkur ilmni egallash, yuzaki qaraganda, ancha mushkuldek ko'rindi. O'nlab ruknlar, bahrlar, vaznlarning nomlarini, sxemalarini yodlab olish, har bir vaznnning ohangini o'zlashtirish oson ish emas, albatta. Ammo muttasil izchil muto-la va mashq vositasida aruz nazariyasi asoslarini o'zlashtirish mumkin.

Ruknlar, ularning tuzilishi, turlari va sxemasi, bahrlarning nomlarini yodlab olish lozim. Xilma-xil vaznlarning ruknları va sxemasi esa kitobchada berilgan misollar ustida mashq qilish bilan o'zlashtiriladi.

O'rganilgan nazariy ma'lumotlarni puxta billb olish va adabi-yotimizda qo'llangan vaznlarni osongina aniqlash malakasini hosil qilishda O'zbekiston Fanlar akademiyasi tomonidan 1959 – 1960-yillarda nashr qilingan «Xazoyin ul-maoniy» asari jildlaridan foydalanish ijobjiy natija beradi. «Xazoyin ul-maoniy»ning har bir devoni so'ngida bir qator ilovalar mavjud, jumladan, devonga kiritilgan har bir she'rning qaysi bahr va vaznda yozilganini raqamlar vositasida ko'rsatilgan, keyin esa shu devonda foydalanilgan bahrlar, ularning vaznları, har bir vaznning ruknları va sxemasi (paradigmasi) berilgan. Bahr va vaznlarni o'zlashtirish ustida ishlar ekansiz, avvalo, biron asarning vazn ko'rsatkichini, shu vazn ruknları va sxemasi ni aniqlang, so'ng ana shu asarni devondan toping-da, uning baytlaridagi ruknlarini, sxemasini aniqlash yuzasidan mashq qiling.

Biron bahrning barcha vaznlarini o'zlashtirib olgach mashq xarakterini o'zgartirasiz: avval siz o'zlashtirgan bahr raqamini topasiz-da, devondan shu bahrda yaratilgan biron asar raqamini belgilaysiz. Bu holda shu asarning qaysi bahrda yozilganligini bilasiz-u, lekin uning vaznni hali bilmaysiz. Keyin asami devondan topasiz-da, uning ruknlari, sxemasini belgilab vaznni aniqlaysiz. Qanchalik to'g'ri xulosaga kelganingizni aniqlashni istasangiz vazn raqamini ko'zdan kechirishingiz kifoya. Bu xil mashqlar muttasil davom etsa, aruz nazariyasi va amaliyotini puxta o'zlashtirishingiz qiyin emas.

ARUZ VAZNI NAZARIYASI ASOSLARI

Sharq mumtoz adabiyotida keng qo'llanib kelgan aruz vazni she'r misralarida qisqa va cho'ziq bo'g'inlarning muayyan tartibda guruhlanib takrorlanishiga asoslanadi. Hozirgi she'riyatimizning asosiy o'Ichov sistemasi hisoblangan barmoq ham she'r misralarida bir xil miqdordagi bo'g'inlarning muayyan tartibda guruhlanib takrorlanishini taqozo etadi. Ammo uning uchun bo'g'inlarning sifati, ya'nii qisqa yoki cho'ziqligi ahamiyatsizdir. Masalan, H.Olimjonning «O'zbekiston» she'ridan olingan quyidagi misralarni ko'zdan kechiraylik:

*Vodiylami yayov kezganda
Bir ajib his bor edi menda.
Daryolardan kuylab o'tardim,
Qo'shiqlarga quloq tutardim.*

Shu misralardagi bo'g'inlarni aniqlasak, quyidagi sxema paydo bo'ladi:

----	V----
- V --	- V --
----	-- V --
V ---	V - V --

Ko'rindik, har qaysi misrada 9 tadan bo'g'in bo'lib, u $4 + 5$ tarzida turoqlarga bo'linib takrorlanadi. Lekin misralardagi cho'ziq va qisqa bo'g'inlar soni har xil, o'mi ham muayyan emas, ya'nii ular istagan miqdorda va istagan o'rinda kela oladi. Aruz sistemasida esa har qaysi misradagi qisqa va cho'ziq bo'g'inlar soni bir xil, o'mi ham muayyan bo'ladi. Masalan, Alisher Navoyning bir g'azali matlasini ko'zdan kechiraylik:

*Kecha kelgumdur debon ul sarvi gulro' kelmadi,
Ko'zlarimga kecha tong otquncha uyqu kelmadi.*

Shu baytning sxemasini tuzsak, quyidagi manzarani hosil qilamiz:

— V -- — V -- — V -- — V --
 — V -- — V -- — V -- — V --

Diqqat qilinsa, har qaysi misrada 15 tadan bo'g'in bor, ularning 11 tasi cho'ziq, 4 tasi qisqa ekanini, ana shu cho'ziq va qisqa bo'g'inlar misralarda ma'lum o'rinnlarda kelayotganini ko'rish mumkin.

Cho'ziq va qisqa bo'g'inlaming shu tarzda takrorlanishi mayin musiqiy ritm – ohangni ta'minlaydi. Yana bir misol. Furqatning «Sayding qo'ya ber, sayyod» musaddasidan ikki misrani shu tarzda ko'zdan kechiraylik:

*Sayding qo'ya ber, sayyod, sayyora ekan mendek,
 Oi domini bo'yndin, bechora ekan mendek.*

Bu misralaming sxemasini shunday ko'rsatish mumkin:

-- V V --- -- V V ---
 -- V V --- -- V V ---

Binobarin, mazkur baytning har misrasida 14 tadan bo'g'in bor, ularning 10 tasi cho'ziq, 4 tasi qisqa. Ana shu bo'g'inlar misralarda ma'lum o'rinnlarda barqaror takrorlanadi.

Aruz sistemasiga mansub istalgan vaznni olib qarang, ularda ana shu qoida qal'iy saqlanishini ko'rasiz.

Yuqoridagi parchalarga e'tibor qilsak, cho'ziq va qisqa bo'g'inlar har qaysi misrada muayyan tarzda ritmik guruhlarga uyushib takrorlanayotganligini ko'ramiz. Barmoq sistemasidan farqli o'laroq, har qaysi guruhdha so'z yoki so'zar blirkmasi tugallanishi shart emas, so'zlar yoki birikmalar bo'linib qolib, ikkinchi guruhga o'tib ketishi ham mumkin. Hamid Olimjon she'ridan olingen parchada har qaysi misradagi birinchi guruh – oldingi turoqlar «vodiylarni», «bir ajib his», «daryolardan», «qo'shiqlarga» tarzida tugallangan holdagi ko'rinishga ega. Bu barmoq sistemasiga xos qonun. Aruzda yozilgan she'rlarni ko'zdan kechirsak, birinchi misradagi «kecha kelgum» ritmik guruhdagi so'zlar keyingi guruhdha davom etayotganini kuzatamiz.

Binobarin, bu xususiyat ham aruz sistemasiga xos sanaladi. Shuning uchun bu guruhlар barmoqda qo'llanadigan «turoq» termini bilan emas, «rukн» termini bilan ifodalanadi.

Aruz sistemasining nazariy masalalarini puxta o'zlashtirib olish, bu sistema asosida yaratilgan she'riy asarlarni to'g'ri va ifodali o'qish, ularni g'oyaviy-badiiy tahlli qillsh uchun bo'g'inlar hamda rukniamning xususiyatlari, turiari, she'r tuzilishi shadagi o'min puxta bilib olish zarur.

QISQA, CHO'ZIQ VA O'TA CHO'ZIQ BO'G'INLAR

She'riy misralarda musiqiy ohangni unli va undosh tovushlar ning muayyan tartibdagagi takrori yuzaga keltiradi. Shu tufayli ham aruz nazariyasiga oid ilmiy asarlarda sokin (mustaqill undosh yok cho'ziq unli) hamda mutaharrik (harakatlanuvchli, ya'nii qisqa unli oldidagi undosh) harflar vazn yaratuvchli eng kichik elementlari sanalgan. Bunday harflar arab grafikasiga xos bo'llib, biz ular asosida ish ko'rolmaymiz. O'zbek adabiyotshunosligida aruz sis temasining eng kichik elementlari sifatida bo'g'in qabul qilingan She'riy vazn uch xil – qichqa, cho'ziq va o'ta cho'ziq bo'g'inga asoslananadi.

Qisqa talaffuz qilinuvchi unlidan Iborat bo'lgan yoki shunday unli bilan tugaydigan ochiq bo'g'inlar qisqa bo'g'in deb ataladi. Ular vazn xemasida "V" yoki "U" belgisi bilan ifodalanadi.

Cho'ziq talaffuz qilinuvchi unlidan iborat bo'lgan yoki shunday unli bilan tugallangan ochiq bo'g'inlar, shuningdek, tarkibida qisqa unli bor yopiq bo'g'inlar cho'ziq bo'g'in sanaladi. Bunday bo'g'inlar vazn sxemasida «—» (tire) belgisi bilan ifodalanadi. Shert mizralaridagi bo'g'inlarning cho'ziq yoki qisqaligi ularning yozilishiga qarab emas, vaznga muvofiq o'qilishiga ko'ra aniqlanadi. Masalan Mashrab q'azalidan quyidagi parchani ko'zdan kechiraylik:

*Ko'rsat jamoling mastonalarg'a,
Ishqində kuyqan parvonalarg'a.*

Misralarni vazniga muvofiq o'qib turib bo'g'inlarga ajratsak ularning quyidagi sxemada ekanini ko'ramiz:

Ko'r-sat	ja-mo-ling	mas-to-na-lar-g'a,
- -	V - -	- - V - -
Ish-qing-da	kuy-gan	par-vo-na-lar-g'a.
- - V	- -	- - V - -

Ya'ni *ko'r, sat, ling, mas, lar, ish, qing, kuy, gan, par, lar* bo'g'lnlari tarkibida qisqa unli bo'lgan yopiq bo'g'in sifatida, *mo, fo, g'a, vo, g'a* bo'g'lnlari esa cho'ziq unli bilan tugagan ochiq bo'g'lnlar sifatida cho'ziq bo'g'in deb belgilanadi. *Ja, na, da, na* bo'g'lnlаридаги «а» unlisi qisqa o'qiladi, shu tufayli ular qisqa bo'g'in sanaladi.

Shuni ham bilib qo'yish kerakki, cho'ziq bo'g'inning har ikki turi hir xli belgi bilan ifodalansa-da, ular ohang yaratish jihatidan teng emas: achiq cho'ziq bo'g'in yopiq cho'ziq bo'g'inga qaraganda yoqlimliroq ohang beradi. Yopiq cho'ziq bo'g'in tarkibida cho'ziq unil kelsa, u ancha cho'ziq talaffuz etiladi. Bunday bo'g'inlar o'ta cho'ziq bo'g'in sanaladi. Shuningdek, qo'sh undosh bilan tugallanndigan bo'g'inlar ham o'ta cho'ziq bo'g'in hisoblanadi. Bunday bo'g'inlar misra ichida «-V» belgisi bilan, misra oxirida esa «~» belgisi bilan ifodalanadi. Masalan, Boburning she'ridan ollingan quyidagi parchaga e'tibor bering:

*So'ma holimniki, bo'ldum burnog'idin zorroq,
Jism jordin zor-u, jonim jismdin afgorrog.*

Baytni vaznga muvofiq o'qisak, birinchi misradagi «*zorroq*» so'zinling har ikki bo'g'ini, «*aғgorroq*» so'zinling keyingi ikki bo'g'ini tarkibidagi «o» unlisи cho'ziq talaffuz qilinishi tufayli boshqa yopiq bo'g'inlardan farqlanib turadi. Chunki ular o'ta cho'ziq bo'g'inaldir. Keyingi misradagi «*jism*» bo'g'inlari esa qo'sh undosh bilan tugallangan. Shunga ko'ra, ular ham o'ta cho'ziq bo'g'lin deb belgilanadi. Binobarin, baytning vazn sxemasi quyidagiicha tuzildi:

So'r - ma ho - lim - ni - ki bo'l - dum bur - no - g'i - din - zor - roq.
 V - - - V - - - V - - V
 Jism jon - din zo - ru - jo - nim jism - din af - gor - roq.
 - V - - - V - - - V - - V

Boburning quyidagi baytini ham qarab o'taylik:

*Yoz fasli, yor vasli, do'stlanımcı suhbatı,
She'r bahsı, ishq dardı, bodanımcı kayfiyatı.*

O'qishga alohida diqqat qilinmasa, misralardagi musiqiy ohang chiqmaydi. Ifodali o'qishga erishish uchun «yoza», «yor», «do'st», «she'r», «ishq» bo'g'inlari tarkibidagi unlilarni cho'zib talaffuz etish lozim, zero, ular o'ta cho'ziq bo'g'inlardir. Baytning vazn sxemasi esa quyidagicha:

*Yoz fas - li, yor vas - li, do'st - lar - ning suh - ba - ti,
 -V - - -V - - -V - - - - V -
 She'r bah - si, ishq dar - di, bo - da - ning kay - fi - ya - ti.
 -V - - -V - - - - V - - - - V -*

Aruz sistemasi qoidalariga muvofiq bo'g'inlar bir-biriga qo'shilib ketaveradi. Xususan, yopiq bo'g'in oxiridagi undosh vazn talabi bilan o'zidan keyingi unli bilan qo'shib o'qilishi mumkin. Buni **vasl** hodisasi deyiladi. Mazkur holatda cho'ziq bo'g'in qisqa bo'g'in yoxud o'ta cho'ziq bo'g'in ochiq cho'ziq bo'g'inga aylanib qolishi mumkin.

Ko'rinish turibdiki, o'ta cho'ziq bo'g'inlar ritm-ohang hosil qilishda alohida ahamiyatga ega.

Bo'g'inlar haqidagi yuqorida aytilgan ma'lumotlamlar amaliy jihatdan puxta o'zlashtirmay turib aruz nazariyasining boshqa masalalariga kirishib bo'lmaydi. Buning uchun esa aruzda yaratilgan she'riy asarlardan olingan baytlar tarkibidagi bo'g'inlarning cho'ziq-qisqaligini aniqlash yuzasidan imkon qadar ko'proq mashq qillish lozim. Shunga erishish kerakki, bo'g'inlar sifatini o'qlish davomida osonlik bilan belgilash mumkin bo'lsin. Xususan, o'ta cho'ziq bo'g'inlarga alohida e'tibor berish lozim. Mashq uchun mlsollar:

*Sensan sevarim, xoh inon, xoh inonma,
 Qondur jigarim, xoh inon, xoh inonma.*

(Lutfiy)

*Meni men istagan o'z suhbatig'a arjumand etmas,
 Meni istar kishining suhbatin ko'nglum pisand etmas.*

(Navoiy)

*Ko'rdum yuzungni, devona bo'ldim,
 Aql-u hushimdin begona bo'ldim.*

(Mashrab)

*Navbahor, ochildi gullar, sabza bo'ldi bog'lar,
Suhbat aylaylik, kelinglar, jo'ralar, o'rtog'lar.*

(Muqimiy)

*Do'stlar, aysh-u tarab fasli bahor Istar ko'ngul,
Har kuni sahroda sayri lolazor Istar ko'ngul.*

(Furqat)

VATAD, SABAB, FOSILA

Qisqa va cho'ziq bo'g'inlarning birikuvidan **sabab**, **vatad**, **fosila** deb atalgan elementlar tashkil topadi.

Sabab bir cho'ziq yoxud ikki qisqa bo'g'in demakdir. Bir cho'ziq bo'g'indan iborat bo'lgan sabab (sxemasi: —) yengil **sabab** (sababi xafif) deb, ikki qisqa bo'g'indan tuzilgan sabab (sxemasi: V V) esa **og'ir sabab** (sababi saqiyil) deb ataladi.

Bir cho'ziq bo'g'in bilan bir qisqa bo'g'inning birikuvidan **vatad** deb atalgan element tuziladi. Bunday birikmada qisqa bo'g'in cho'ziq bo'g'inning oldida yoki orqasida kelishi mumkin. Shunga ko'ra, vatadlar ikki xil bo'ladi:

1. Vatadi majmu', ya'nli qo'shilgan vatad.
2. Vatadi mafruq, ya'nli ajratilgan vatad.

Vatadi majmu' cho'ziq bo'g'inning o'zidan oldin kelgan qisqa bo'g'in bilan birikuvidan tuziladi va sxemada V— belgisi bilan ifodalanadi.

Vatadi mafruq esa, aksincha, cho'ziq bo'g'inning o'zidan keyin kelgan qisqa bo'g'in bilan birikuvidan tuziladi va sxemada V belgisi bilan ko'rsatiladi.

Vatadlar tarkibidagi cho'ziq va qisqa bo'g'in bir-biri bilan uzviy hoz'ilq bo'lib, qo'shib talaffuz qilinadi. Masalan, «go'zal vatan» birikmasidagi har ikki so'z bo'g'inlarining tuzilishi jihatidan vatadi majmu'u ga misol bo'la oladi. Ularda birinchi bo'g'inlar qisqa bo'lib, keyingi cho'ziq bo'g'in bilan birkib kelgan, bir-birdan ajralmagan holda talaffuz qilinadi. Shuningdek, **kitob**, **hayot**, **quyosh**, **bahor** kabi so'zlar ham vatadi majmu'u ni ifodalaydi. Furqatning «Gimnaziya» she'ridagi:

*Dema gimnaziyakim, bir guliston
Erur, har yonda gulchinlar xiromi, —*

baytini ko'zdan kechirsak, uning vazn sxemasi quyidagicha bo'ladi:

V --- V --- V --
V --- V --- V --

Bu misralardagi 1 – 2-, 5 – 6- va 9 – 10-bo'g'inlar, ya'ni birinchi misradagi «*dema*», «*ziya*», «*gulls*», ikkinchi misradagi «*erur*», «*da gul*», «*xiro*» bo'g'in birikmalari vatadi majmu'dan tashkil topgan. Qolgan cho'ziq bo'g'inlar sabab hisoblanadi. Yuqoridagi misralarning tuzilishini quyidagicha ko'rsatish mumkin:

vatad sabab sabab-vatad sabab sabab-vatad sabab
V - - - V - - - V - -

Navoiyning «Ul shayxki» g'azalidan quyidagi parchani ko'rạylik:

*Ul shayxki minbar uza afsung'a berur tul,
Shaytondir o'zi, majlisining ahli suruk g'ul.*

Bu baytning sxemasi tubandagicha:

-- V V -- V V -- V V --
-- V V -- V V -- V V --

E'tibor berilsa, misralarning vatad hamda sabablardan tuzilganini ko'rish mumkin. Har qaysi misradagi 2 – 3-, 6 – 7-, 10 – 11-bo'g'inlar *vatadi mafruq* (cho'ziq bo'g'indan keyin qisqa bo'g'in kelgan)ni tashkil etgan bo'lsa, 4 – 5-, 8 – 9-, 12 – 13-bo'g'inlar *vatadi majmu'*ni hosil qilgan. Birinchi va oxirgi, 14-bo'g'inlar esa sababdir. Ya'ni baytning har qaysi misrasi:

sabab vatadi mafruq / vatadi majmu' vatadi mafruq / vatadi
majmu' vatadi mafruq / vatadi majmu' sabab

Foslla esa ikki yoki uch qisqa bo'g'Inning o'zidan keyin keluvchi bir cho'ziq bo'g'in bilan birlashishidan hosil bo'ladi. Agar ikki qisqa bo'g'in bilan cho'ziq bo'g'in biriksa, **klchlik foslla** (fosllayi sug'ro) tuziladi va u sxemada V V – tarzida

ko'rsatiladi. Uch qisqa bo'g'indan so'ng cho'ziq bo'g'in kelib birikma hosil bo'lsa, bu **katta fosila** (fosilayı kubro) sanaladi va u sxemada V V V – tarzida ko'rsatiladi. Shuni ham aytib o'tish lozimki, katta fosilla o'zbek she'riyatida deyarli qo'llanmagan.

RUKNLAR, ULARNING TUZILISHI VA TURLARI

Sabab, vataad va fosilalarning birikuvidan she'riy misralarni hosil qilluvchi eng yirik bo'laklar – ruknlar yuzaga keladi.

Bir sabab bilan vatadi majmu' birikmasidan «faulun» va «foilun» ruknlari hosil bo'ladi. Agar vataddan so'ng sabab kelsa, «faulun» rukni, aksincha, sababdan so'ng vatad kelsa, «foilun» rukni tuziladi. Faulun rukni sxemada V – – tarzida, foilun rukni sun – V – tarzida ifodalanadi.

Ikki sabab bilan bir vatadning birikuvidan to'rtta to'rt bo'g'inli rukn tuziladi. Bular **mafoiyulun**, **foilotun**, **mustaf'ilun** va **maf'ulotu** ruknlariidir.

Vatadi majmu'dan so'ng ikki sabab kelsa, **mafoiyulun** rukni (sxemasi V – – –), vatadi majmu' ikki sabab o'rtaida kelsa, **foilotun** rukni (sxemasi – V – –), vatadi majmu' ikki sababdan so'ng kelsa, **mustaf'ilun** rukni (sxemasi – – V –) hamda ikki sababdan so'ng vatadi mafruq kelsa, **maf'ulotu** rukni (sxemasi – – – V) hosil bo'ladi.

Vatad hamda fosilaning birikuvidan ham ikki rukn maydonga keladi. Ular **mutafoilun** va **mafollatun** ruknlariidir.

Vatadi majmu' kichik fosiladan oldin kelganida **mafollatun** rukni (sxemasi V – V V –) hamda shu vatad kichik fosiladan keyin kelganida **mutafoilun** rukni (sxemasi V V – V –) tuziladi.

Shunday qilib, sabab, vatad hamda fosilalar birikuvidan aruz vaznining asllar deb ataluvchi quyidagi ruknlari hosil bo'ladi:

No	Rukn nomi	Sxemasi	No	Rukn nomi	Sxemasi
1.	faulun	V – –	5.	Mustaf'ilun	– – V –
2.	foilun	– V –	6.	Mafulotu	– – – V
3.	mafoiyulun	V – – –	7.	Mutafoilun	V V – V –
4.	foilotun	– V – –	8.	Mafoilatun	V – V V –

BAHRLAR, ULARNING TUZILISHI VA TURLARI

Anuz vaznidagi she'r o'lchovlarining asosiy turlari – bahrlar yuqoridaq 8 ruknning turli tartibda birlik takrorlanishidan hosil bo'ladi. Ularni quyidagicha guruhlash mumkin:

I. Bir ruknning aynan takroridan tuzilgan bahrlar

Bunday bahrlar 7 ta, maf'ulotu ruknidan bo'lak, yuqoridaq yetti ruknning aynan takroridan hosil bo'ladi. Ya'nı faulun rukni takroridan mutaqorib bahri, follun rukni takroridan mutadorik bahri, mafolyun rukni takroridan hazaj bahri, follotun rukni takroridan ramal bahri, mustaf'ilun rukni takroridan rajaz bahri, mutafollun rukni takroridan komil bahri, mafoillatun rukni takroridan vofir bahri hosil bo'ladi.

Bir baytda bu ruknlar to'rt marta takrorlansa, bunday vaznni **murabba'** (arabcha «to'rtlik» degani), olti marta takrorlansa, **musaddas** (arabcha «oltilik» degani), sakkiz marta takrorlansa, **musamman** (arabcha «sakkizlik» degani) deb yuritiladi.

Misollar:

*Zamona kulfatidin bu ko'ngul dog' o'ldi, dog' o'ldi,
Bu charxi bemuravvatdin ko'ngul dog' o'ldi, dog' o'ldi.*
(Uvaysiy)

Mazkur baytning ruknlari va sxemasi quyidagicha:

<i>Za-mo-na kul</i>	<i>fa-ti-din bu</i>	<i>ko'-ngul do-g'o'l</i>	<i>di do-g'o'l-di</i>
V - - -	V - - -	V - - -	V - - -
mafoiyun	mafoiyun	mafoiyun	mafoiyun

<i>Bu char-xi be</i>	<i>mu-ruv-vat-din</i>	<i>ko'-ngul do-g'o'l</i>	<i>di do-g'o'l-di</i>
V - - -	V - - -	V - - -	V - - -
mafoiyun	mafoiyun	mafoiyun	mafoiyun

Ko'rindikli, bu baytda mafoiyun rukni sakkiz marta takrorlanyapti. Demak, ana shu she'r **hazajlı musammani sollı** vaznida yozilgan ekan.

*Ko'zdin to'kul qon yoshim, men mubtalo qayga boray,
Rahm aylamas ul mahvashim, men mubtalo qayga boray?*
(Muqimly)

Bu misralarning paradigmasi (ruknlari) va sxemasi quyida-
glchadir:

Ko'z-din to'-kul di qon yo-shim, men mub-ta-lo qay-ga bo-ray?
 - V - - - V - - - - V - - - V - -
 mustafilun mustafilun mustafilun mustafilun

Rah-may-la-mas ul mah-va-shim, men mub-ta-lo qay-ga bo-ray?
 - V - - - V - - - - V - - - V - -
 mustafilun mustafilun mustafilun mustafilun

Baytda mustafilun rukni 8 marta takrorlangan. Demak, bu
she'rnning bahri rajaz bo'lib, vaznning nomi **rajazi musammani**
sollmdir.

*Ne xayol edi yanakim, ko'ngul qushi saydini havas aylading,
Badanimga har soridin hadang otbon anga qafas aylading.*
(Navoiy)

Ushbu bayt paradigmasi va sxemasini quyidagicha ko'rsatish
mumkin:

Ne xa-yol e-di ya-na-kim ko'-ngul qu-shi say-di-ni ha-va-say-la-ding,
 V V - V - V V - V - V V - V - V V - V -
 mutafoilun mutafoilun mutafoilun mutafoilun

Be-da-nim-g'a har so-ri-din ha-dang u-ru-bon a-nga qa-fa-say-la-ding.
 V V - V - V V - V - V V - V - V V - V -
 mutafoilun mutafoilun mutafoilun mutafoilun

Bu baytda mutafoilun rukni 8 marta takrorlanyapti. Shunga
ko'ra, uning bahri **komil** sanalib, vaznning nomi **komilli musam-
mani sollim** deb ko'rsatiladi.

Yuqorida ko'rib o'tganimizdek, bir xil ruknnning aynan takrori-
dan tuziladigan bahrlaming o'zbek adabiyotida eng ko'p qo'lla-

nadiganlari mutaqorib, hazaj, rajaz bahrilaridir. Shoirlarimiz ijodida bu bahrilarning asosan sakkiz ruknli vaznlari qo'llangan. Ayniqsa, **hazajli musammani solim** va **rajazi musammani solim** vaznlarida har bir shoir anchagina lirik she'rlar yaratgan. Masalan, A.Navoyning «Xazoyin ul-maoniylar» kitobiga kirgan 3132 she'rдан 259 tasi, jumladan, 245 g'azali hazajli musammani solim vaznida yozilgan. Muqimiyning ikki tomlik tanlangan asarlariga kirgan she'rlarning 48 tasi shu vaznda yozilgan. Boshqa shoirlar yaratgan lirik asarlarning ham 8 – 10 foizi shu vaznda bitilgan.

II. Ikki xil ruknidan tuzilgan bahrilar

Aruz vazniga mansub bir qator bahrilar ikki xil ruknning ma'lum taribda takrorlanishidan yuzaga keladi. Bunday birikib takrorlanish ikki turildir.

Bittadan ollingan ikki xil ruknning takrorlanishidan hosil bo'lgan bahrilar. Bunday bahrilar bizga ma'lum 8 ruknning ikki-ta-ikkita bo'llib takrorlanishidan tuziladi.

1. Mafolyun va foilotun ruknlarining ketma-ket takrorlanishidan **muzori'** bahri yuzaga keladi. Ular bir baytda

*«mafolyun foilotun
mafolyun foilotun»*

tarzida takrorlansa, **muzorei murabbayl solim** vazni,

*«mafoiyun foilotun mafoiyun
mafoiyun foilotun mafoiyun»*

tarzida takrorlansa, **muzorei musaddasi solim** vazni,

*«mafoiyun foilotun mafoiyun foilotun
mafoiyun foilotun mafolyun foilotun»*

tarzida takrorlansa, **muzorei musammani solim** vazni hosil bo'ladi.

Foilotun va mustaf'ilun ruknlarining birikib takrorlanishidan esa **xafif** va **mujtass** bahrular tuziladi. Foilotun rukni mustaf'ilundan oldin kelib takrorlansa, **xafif** bahri hosil bo'ladi.

Ularning o'r'in almashinib takrorlanishidan esa **mujtass** bahri yuzaga keladi.

Mustafilun va ma'fulotu ruknlari takroridan **munsarif** va **muqtazab** bahrlari tuziladi. Agar mustafilun rukni ma'fulotu ruknidan avval kelib takrorlansa, **munsarif** bahri hosil bo'ladi.

Ma'fulotu rukni mustafilun ruknidan avval kelib takrorlanganda esa **muqtazab** bahri tuziladi.

Faulun hamda mafoiyun ruknlarining birikib takrorlanishidan **tavil** bahri tuziladi.

Foilotun va foilun ruknlarining ketma-ket takrorlanishidan **madid** bahri, mustafilun va foilun ruknlarining ketma-ket takrorlanishidan **basit** bahri hosil bo'ladi.

IKKITA BIR XIL VA BITTA BOSHQA XIL RUKNLARNING TAKRORLANISHIDAN TUZILGAN BAHRLAR

Bunday bahrlar har bir misrada uch ruknning ma'lum tartibda takrorlanishidan hosil bo'ladi. Ulardan ikkitasi bir xil, uchinchisi boshqa xil rukndan iborat. Bir misrada uchta, bir baytda esa ottila rukn ishtirok etgani uchun bunday bahrlar olti ruknlik, ya'ni musaddas shaklidagina namoyon bo'ladi, ular murabba' va musamman ko'rinishlariga ega emas.

1. Qarib bahri. Bu bahr ikkita mafoiyun va bitta foilotun rukni takroridan tuziladi. She'r baytlarida doimo

*«mafoiyun mafoiyun foilotun
mafoiyun mafoiyun foilotun»*

Iarzida qo'llanib, qaribi musaddasi solim vazni ko'rinishini hosil qiladi.

2. Mushokil bahri. Bu bahr ikkita mafoiyun va bitta foilotun rukni takroridan tuziladi. Solim ruknlarining har bir baytda

*«foilotun mafoiyun mafoiyun
foilotun mafoiyun mafoiyun»*

Iarzida takrorlanishidan mushokil bahrining **mushokill** musaddasi solim vazni hosil bo'ladi.

3. G'arib bahri. Bu bahr ikkita foilotun va bitta mustafilun rukni takroridan tuziladi. Bu ruknlar har qaysi baytda solim holda

*«foliotun foliotun mustaf'ilun
foliotun foliotun mustaf'ilun»*

tarzida takrorlanishidan g'aribi musaddasi solim vazni hosil bo'ladi.

4. *Sari' bahri*. Bu bahr ikkita mustaf'ilun va bitta ma'f'ulotu rukni takroridan tuziladi. Bu ruknlaming she'r baytlarida

*«mustaf'ilun mustaf'ilun ma'f'ulotu
mustaf'ilun mustaf'ilun ma'f'ulotu»*

tarzida takrorlanishidan sariyl musaddasi solim vazni hosil bo'ladi.

Shunday qilib, aruzning 19 bahrl bilan tanishdik. *Hazaj, razzaj, ramal, mutaqorib, muzori', xalif, mujtass, sari' bahrlari* o'zbek shoirlari ijodida keng qo'llangan, *mutadorik, komil, munsarih* bahrlarida yaratilgan she'riy asarlar uncha ko'p emas. Ulardan sakkiztasli, xususan, *vofir, muqtezab, tavli, madid, basit, qarib, mushokil, g'arib* bahrlaridan she'riyatiimizda foydalaniilmaydi.

ZIHOFLAR

Aruz vaznining murakkabliklaridan biri shundaki, biz yuqorida ko'rib o'tgan sakkiz asosiy rukn she'r misralarida, bahrlarda ko'plincha turli o'zgarishlar bilan qo'llanadi. Bu o'zgarishlar aruz ilmida zihof deb yuritiladi. Sakkiz rukn hammasi bo'llib 45 xilgacha o'zgarish – zihofga uchraydi. Bu o'zgarishlami uch guruhga ajratish mumkin:

1. Ruknlar tarkibidagi bo'g'inlarning son jihatidan o'zgarishi, ya'nii bo'g'inlarning tushirilishi yoki ortirilishi.

2. Ruknlar tarkibidagi bo'g'inlarning sifat jihatidan o'zgarishi, cho'ziq bo'g'inlarning qisqa yoxud o'ta cho'ziq, shuningdek, qisqa bo'g'inlarning cho'ziq bo'g'inlarga aylantirilishi.

3. Yuqoridagi ikki xil o'zgarishning bir vaqtida qo'llanishi, ya'nii ruknlar tarkibidagi bo'g'inlarning bir vaqtida ham son, ham sifat jihatidan o'zgartirilishi.

Aruz vaznining asosi bo'lgan ruknning turli xil o'zgarishlarga duch kelishi natijasida ulaming o'zgargan ko'rinishlari,

Iuru'lari, ya'ni tarmoq ruknlar hosil bo'ladi. Bunday tarmoq ruknlar soni har bir asosiy ruknda har xil miqdorga va har xil ko'rinishga ega.

MAFOIYLUN RUKNI TARMOQLARI

Mafoiylun rukni yuqoridagi zihoflardan 12 tasida uchraydi, demak, bu ruknning 12 xil tarmoq ko'rinishi mavjud.

I. Bo'g'Inlarning son jihatidan o'zgarishi natijasida hosil bo'lgan tarmoq ruknlar

1. **Ma'fulun** – mafoiylun rukninining «xarm» («burunni kesish») zihofiga duch kelib, birinchi qisqa bo'g'ini tushirillishidan hosil bo'ladi: mafoiylun rukninining birinchi bo'g'ini «ma» tushirilgach, qolgan foiyun qismi o'ziga teng ma'fulu rukni bilan almashtiriladi va «burni kesik» ma'nosida **axram** deb yuritiladi.

2. **Faulun** – «hazf» («tashlash») zihofiga duch kelishdan hosil bo'ladi: mafolyun rukninining oxirgi bo'g'ini «lun» tushiriladi va qolgan «mafoiy» qismi o'ziga teng bo'lgan faulun rukni bilan almashtiriladi va **mahzuf** deb yuritiladi.

3. **Faa'** – «jabbb» («bichish») zihofiga duch kelib, keyingi ikki sababning tushirillishidan hosil bo'ladi: mafoiylun rukninining «stylon» qismi tushirilgach, qolgan «mafo» qismi o'ziga teng faal rukni bilan almashtirilib, **ajabb** deb yuritiladi.

4. **Fa** – «batar» («ildizdan ag'darish») zihofiga duch kelishdan hosil bo'ladi: mafoiylun rukninining oldingi uch bo'g'ini – «mafoiy» qismi tushirilgach, qolgan «lun» qismi o'ziga teng fa' rukni bilan almashtiriladi va **abtar** deb yuritiladi.

II. Bo'g'Inlarning sifat jihatidan o'zgarishi natijasida hosil bo'lgan tarmoq ruknlar

Mafoiylun rukni tarkibidagi bo'g'inlarning sifat jihatidan o'zgarishi, ya'ni cho'ziq bo'g'inlarning qisqa bo'g'inlarga va aksincha o'zgartirilishi natijasida quyidagi tarmoq ruknlar hosil bo'ladi:

1. **Mafollun** – «qabz» («ushlab qolish») zihofiga duch kelib, uchinchi, cho'ziq bo'g'inning qisqa bo'g'inga aylantirilishidan hosil bo'ladi va **maqbuz** deb yuritiladi.

2. **Mafolylu** – «kaff» («qaytarish») zihofiga duch kelib, to'rinchi cho'ziq bo'g'inining qisqa bo'g'inga aylantirilishidan hosil bo'ladi va **makfuf** deb yuritiladi.

3. **Mafolyon** – «tasbig» («to'ldirish») zihofiga duch kelib, oxligi cho'ziq bo'g'inning o'ta cho'ziq bo'g'inga aylantirilishidan yuzaga keladi va **musabbag'** deb yuritiladi.

III. Bo'g'Inlarning ham son, ham sifat jihatidan o'zgarishi natijasida hosil bo'lgan tarmoq ruknlar

Mafolyun rukni tarkibidagi bo'g'Inlarning ham son, ham sifat jihatidan o'zgarishi, ya'nli bo'g'Inlarning tushirilishi, ayni vaqtida, cho'ziq bo'g'Inlarning qisqa bo'g'inga yoki o'ta cho'ziq bo'g'inga aytantirilishi natijasida quyidagi tarmoq ruknlar hosil bo'ladi.

1. **Follun** – «shatar» («aybli qilish») zihofiga duch kelishi tufayli birlinchi bo'g'ini tushirilib, ayni vaqtida, uchinchi bo'g'Ini qisqa bo'g'inga aylantirilgach, qolgan «foilun» qismi **ashtar** deb yuritiladi.

2. **Faul** – «xatm» («tlshni slndirish») zihofiga duch kelib, keyingi ikki bo'g'inining tushirilishidan, ayni vaqtida, ikkinchi, cho'ziq bo'g'inning o'ta cho'ziq bo'g'inga aylantirilishidan hosil bo'ladi va **axtam** deb yuritiladi.

3. **Mafolyl** – «qasr» («qisqartirish») zihofiga duch kelib, oxligi bo'g'Inning tushirilishi va uchinchi, cho'ziq bo'g'Inning o'ta cho'ziq bo'g'inga aytantirilishidan hosil bo'ladi va **maqsur** deb yuritiladi.

4. **MaPulu** – «xarb» («vayron qilish») zihofiga duch kelib, birlinchi bo'g'inining tushirilishi, ayni vaqtida, to'rinchi bo'g'Inning qisqa bo'g'inga aylantirilishidan hosil bo'ladi. Bunday o'zgarishdan so'ng qolgan «foiyu» qismi o'ziga teng maf'ulu rukni bilan almashtiriladi va **axrab** deb yuritiladi.

5. **Fo'** – mafoylun ruknining «zalal» («sonning go'shtsiz bo'lib qolishi») zihofiga duch kelib, birlinchi, uchinchi va to'rinchi bo'g'Inlarining tushirilishi, ayni vaqtida, qolgan ikkinchi bo'g'Inning o'ta cho'zliq bo'g'Inga aylantirilishidan yuzaga keladi va **azall** deb yuritiladi.

Demak, mafolyun ruknining turli zihoflarga duch kelishi natijasida uning quyidagi tarmoqlari (furu'lari) hosil bo'ladi:

1. Mafoiyon (V --- ~) – musabbag'	7. Faulun (V --) – mahzuf
2. Mafoilun (V - V -) – maqbuz	8. Foilun (- V -) – ashtar
3. Mafoiylu (V -- V) – makfuf	9. Faal (V -) – ajabb
4. Mafoiyl (V - ~) – maqsur	10. Faul (V ~) – axtam
5. Ma'ulun (---) – axram	11. Fa' (-) – abtar
6. Ma'ulu (- V) – axrab	12. Fo' (~) – azall

Mafoiyun ruknining tarmoqlari shu ruknning takrori asosiga qurlgan hazaj bahri vaznlarida, shuningdek, mafoiyun rukni Ishtirokda tuziladigan muzore' bahrlarining vaznlarida qo'llaniladi.

Bahr – aruz she'riy o'lchov sistemasining asosiy turlaridan biri. Har qaysi bahr esa ko'plab vaznlarni – shu bahming tarmoqlarini o'z ichiga oladi.

Vaznlarni aniqlash uchun she'riy asar baytlari, aksariyat, birinchi bayti – matlayi vaznga muvosiq o'qiladi. So'ng har qaysi milora bo'laklarga – ruknlarga ajratilib, ularning biz ko'rib o'tgan qaysi asl yoki tamoq ruknlarga teng ekanligi og'zaki yoki yozma tarzda – sxemasini chizish yo'lli bilan aniqlanadi. Tamoq rukn qaysi asidan hosil qilingani belgilangach, bahr ma'lum bo'ladi.

Shundan keyin bir baytda shu rukn necha marta takrorlaniganiga ko'ra vaznning 4, 6 yoki 6 ruknliligini yoxud murabba', musaddas yoki musamman ekanligini bilib olamiz. Har qaysi ruknning nomini belgilab, shu bayt misralarida qaysi ruknlar Ishtirok etganini hisobga olib vaznni topamiz.

Baytlardagi har qaysi ruknning o'z o'mliga ko'ra nomi bor. Oldingli misraning birinchi rukni **sadr**, oxirgisi **aruz**, keyingi misraning birinchi rukni **ibtido**, oxirgisi **zarb**, qolgan ruknlar esa **hashv** deb ataladi. Jumladan, 8 ruknli baytda ular quyidagicha joylashadi:

sadr	hashv	hashv	aruz
ibtido	hashv	hashv	zarb

8 ruknli baytda esa ular

sadr	hashv	aruz
ibtido	hashv	zarb

tarzida o'rin oladi.

Masalan, Navolyning «Farhod va Shirin» dostonidan ollngan

*Nedur ahvoling, ey zori g'aribim,
Visolim davlatidin benasibim, –*

baytining, u orqali esa butun dostonning vaznnini aniqlamoqchi bo'lsak, avvalo, baytni ifodalil o'qiyimiz, so'ng uni:

*Ne dur ahvo ling, ey zori g'aribim,
Visolim dav latidin be nasibim,*

tarzida ritmik bo'lak – ruknlarga ajratamiz. Har qaysi rukn biz o'zlashtirgan ruknlaming asl ko'rinishi yoxud biron tarmog'iga teng keladi, o'sha asl yoxud tarmoqni og'zaki aniqlaymiz. Ko'rlinib turibdiki, misralarning birinchi – *sadr* va *Ibtido'* hamda o'tada-gi – *hashv* ruknlari mafolylunga, misralar oxiridagi *aruz* va *zarb* ruknlari faulunga teng.

Og'zaki aniqlash mushkul tuyulsa, har qaysi rukn sxemasini belgilab chiqish mumkin. Bayt ruknlari sxemasini chizsak, shunday manzara hosil bo'ladi:

<i>Ne-dur ah-vo-</i>	<i>ling ey zo-ri</i>	<i>g'a-ni-bim,</i>
V - - -	V - - -	V - -
<i>Vi-so-lim dav-</i>	<i>la-ti-din be-</i>	<i>na-si-bim.</i>
V - - -	V - - -	V - -

Oldingi sxemalar mafoylun, oxirgisi esa faulunga tengligi ko'rlinib turibdi. Faulun – mafoylun ruknlining mahzuf tarmog'i. Misralarda mafoylun rukni takrorlanayotgan ekan, demak, bayt hazaj bahrida yozilgani ma'lum bo'ldi. Baytda 6 rukn qo'llangan, demak, u musaddas, ya'ni olti ruknli vaznda yozilgan. Sadr, ibrido', hashvlar solim, aruz va carb esa mahzuf ko'rinishida. Binobarin, bayt vazni hazajli musaddas, sadr, ibrido' va hashvlar – solim, aruz va carb mahzuf tarzida ifodalananadi. Lekin aruz ilmida vaznlami qisqacha, sollim ruknlami ko'rsatmay, faqat tarmoq ruknlamigina ta'kidlash qabul qilingan. Shunga ko'ra, mazkur vaznni *hazajli musaddasi mahzuf* deb ifodalash mumkin. Demak, vaznni qisqa ifodalash uchun bayt yoxud she'mning qaysi bahrda yozilganligi, ruknlar soni hamda misralarda qanday tarmoq ruknlar qo'llanganini ko'rsatish kerak ekan.

HAZAJ BAHRI VAZNLARI

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, hazaj bahri mafolyun ruknining she'r misralarida takrorlanishiga asoslanadi. Shu asl rukn va uning ko'rib o'tilgan tarmoqlari (furu'lari) hazaj bahrining ko'pgina vaznlarini belgilash imkonini yaratadi.

Adabiyotimizda hazaj bahrining musaddas (olti ruknli), musamman (sakkiz ruknli) hamda mustazod (orttirilgan, 12 ruknli) vaznlari ko'p qo'llanilgan. Shulardan eng muhlmlari bilan tanishib o'taylik.

Olti ruknli vaznlar

Hazaj bahrining bu xil vaznlaridan to'rttasl she'riyatimizda ko'p uchraydi.

1. Hazaji musaddasi mahzuf. Nomidan ko'rlnib turibdiki, bu vaznda mafoylunning mahzuf ko'rlnishi – faulun rukni ishtirok etadi.

*Chiqib keng paxta maydonlarni ko'rlik,
Adirda yashnagan donlarni ko'rlik.*

(Habibly)

Yuqoridagi baytni ruknlarga ajratib, ularning sxemasini belgilab, har qaysi bo'lakning qaysi solim va tarmoq ruknlarga mosligini belgilasak:

<i>Chi-qib keng pax-</i>	<i>ta may-don-lar-</i>	<i>ni ko'r-dik,</i>
V - - - -	V - - -	V - -
mafolylun	mafolylun	faulun

<i>A-dir-da yash-</i>	<i>na-gan don-lar-</i>	<i>ni ko'r-dik.</i>
V - - -	V - - -	V - -
mafolylun	mafoylun	faulun.

Demak, baytning sadr, ibtido', hashvlari – solim, aruz va zarb esa mahzuf rukniga teng ekan. Shunga ko'ra, uning vazni **hazaji musaddasi mahzuf** deb ko'rsatiladi.

2. Hazaji musaddasi maqsur. Bu vaznda baytlardagi olti ruknning ikkitasi – misralar oxiridagi aruz va zerb ruknlari ma-

foiyun ruknining maqsur ko'rinishida – mafoiy shaklida bo'la-di. Yuqoridaq vazndan farqi faqat shundaki, oxirgi ruknlar o'ta cho'ziq bo'g'in bilan tugallanadi.

Masalan:

Qilur paykontaring ko'nglum o'tin tez,

Agarchi qatra bo'lmas shu'la angez.

(Navoly)

Mazkur bayt sxemasini aniqlab, ruknlarga ajratsak, quyidagi ko'rinishni hosil qilamiz:

<i>Qi-lur pay-kon-</i>	<i>la-ring ko'ng-lum</i>	<i>o'-tin tez,</i>
V - - -	V - - -	V - -
mafoiyun	mafoiyun	mafoiy
<i>A-gar-chi qat-</i>	<i>ra bo'l-mas shu'-</i>	<i>la an-gez.</i>
V - - -	V - - -	V - ~
mafoiyun	mafoiyun	mafoiy

3. *Hazaji musaddasi axrabi maqbuzi mahzuf.* Bu vaznda mafoiyunning uch furysi – mafulu, mafollun va faulun ruknlari ishtirok etadi.

Har dam manga yuz jafo qilursan,

Ming dardg'a mubtalo qilursan.

(Ogahly)

Mazkur baytning sadr va Ibtido' ruknlari mafulu (axrab)ga, hashvleri mafollun (maqbuz)ga, aruz va zarb ruknlari esa faulun (mahzuf)ga tengdir. Bayt paradigmasi esa quyidagicha:

<i>Har dam ma-</i>	<i>nга yuz ja-fo</i>	<i>qi-lur-san,</i>
- - V	V - V -	V - -
mafulu	mafoiyun	faulun
<i>Ming dar-d-</i>	<i>g'a mub-ta-lo</i>	<i>qi-lur-san.</i>
- - V	V - V -	V - -
mafulu	mafoiyun	faulun

4. **Hazaji musaddasi axrabi maqbuzi maqsur.** Bu vazn yuqoridagidan misralardagi oxirgi bo'g'inning o'ta cho'ziqligi, ya'ni oxirgi ruknning faulun (mahzuf)ga emas, mafoyl (maqsur) ga tengligi bllangina farqlanadi. Masalan:

*Tushg'il bu jahonni, ey dilafgor,
Bir dilbari sho'x-u noz kirdor*

(Ogahiy), —

baytining vaznnini aniqlasak, quyidagi paradigma hosil bo'ladi:

<i>Tush-g'il bu</i>	<i>Ja-hon-ni ey</i>	<i>di-laf-gor,</i>
- - V	V - V -	V - ~
maf'ulu	mafoilun	mafoyl
<i>Bir dil-ba-</i>	<i>rl sho'-xu no-</i>	<i>z kir-dor.</i>
- - V	V - V -	V - ~
maf'ulu	mafoilun	mafoyl.

Yuqoridagi to'rt vaznning hammasi o'ynoqi, yoqimli ohangga oga bo'llishi tufayli ham lirk, ham liro-epik poeziyada keng qo'llanilgan. Hazaji musaddasi mahzuf va maqsur vaznlarda Xorazmlyning «Muhabbatnama», Qutbning «Xisrav va Shirin», Lutfiyning «Gul va Navro'z», Navoiyning «Farhod va Shirin» dostonlari bitilgan. Hazaji musaddasi axrabi maqbuzi mahzuf va maqsur vaznlarda Navoly va Fuzuliyning «Layli va Majnun» dostonlari yaratilgan.

Sakkiz ruknli vaznlar

1. **Hazaji musammani musabbag'.** Bu vaznda bitilgan misralarning oldindi uch rukni mafoylun, to'rinchchi rukni esa mafoylon, ya'ni mafoylunning musabbag' tarmog'iga teng bo'ladi.

*Ozlil yoxud qaro yo ko'k to'nung har bir erur mavzun,
Nechukkim oy libosi ham shafaq, ham kecha, ham gardun*
(Navoiy)

baytini ruknlarga ajratib, ulaming sxemasini aniqlasak, oxirgi bo'g'in o'z tarkibidagi «u» unlisining cho'ziq talaffuz qilinishi tufayli o'ta

cho'ziq bo'g'in hosil qilayotgani, binobarin, oxirgi rukn mafoiylonga teng ekanligini ko'ramiz. Bayt sxemasi esa quyidagicha bo'ladi:

Qi-zil yo-xud qa-ro yo ko'k to'-nung har bir e-rur mav-zun,
 V - - - V - - - V - - - V - - -

Ne-chuk-kim oy li-bo-si ham sha-faq, ham ke- cha, ham gar-dun.
 V - - - V - - - V - - - V - - -

Sxemani ruknlar bilan almashtirsak,

*mafoiylyn mafoiylyn mafoiylyn mafoiylon
 mafoiylyn mafoiylyn mafoiylyn mafoiylon*

Ko'rinishiga ega bo'lamiz.

2. Hazaji musammani axrab. Bu vaznda yozilgan she'rlarning har blr bayti 8 ruknli, misralarning birinchi va uchinchi ruknlari axrab ko'rinishida bo'ladi. Masalan:

*Sayding qo'ya ber, sayyod, sayyora ekan mendek,
 OI domini bo'ynidin, bechora ekan mendek.*

Bu baytning sxema va ruknlarini aniqlasak, quyidagi paradigma hosil bo'ladi:

Say-ding qo'- ya ber, say-yod, say-yo-ra e-kan men-dek,
 - - V V - - - - - V V - - -
 ma'fulu mafoiylyn ma'fulu mafoiylyn

OI do-mi- ni bo'y-nl-din, be-cho-ra e-kan men-dek.
 - - V V - - - - - V V - - -
 ma'fulu mafoiylyn ma'fulu mafoiylyn

Misollar:

*Gul barg uza qilmishsen to sabzayi tar paydo,
 Kun ko'zgusida go'yo zang etti asar paydo.
 (Navoiy)*

*Ul dilbari ra'nog'a men yor bo'lay derman,
 May bersa manga, andin bir qatra totay derman.
 (Mashrab)*

3. Hazaji musammani ashtar. Mazkur vaznda misralarning birinchi va uchinchil ruknlari mafoiyunning ashtar tarmog'i – follunga teng bo'ladi. Masalan:

*Keldi ochilur chog'i, o'zliging namoyon qil,
Parchalab kishanlarni, har tomon parishon qil
(Hamza), –*

bayti shu vaznda bitilgan. Uning paradigmasi esa quyidagicha:

<i>Kel-di o-</i>	<i>chi-lur cho-g'i,</i>	<i>o'z-li-ging</i>	<i>na-mo-yon qil,</i>
– V –	V – – –	– V –	V – – –
foilun	mafoiyun	foilun	mafoiyun
<i>Par-cha-lab</i>	<i>ki-shan-lar-ni,</i>	<i>har to-mon</i>	<i>pa-ni-shon-qil.</i>
– V –	V – – –	– V –	V – – –
foilun	mafoiyun	foilun	mafoiyun

Misollar:

1. *Mehnat-u alamlarga mubtalo Uvaysiyman,
Qayda dard eli bo'lsa, oshno Uvaysiyman.
(Uvaysly)*

2. *Holima nazar ul oy qildimu ekin oyo,
Jonda dog'i hijronim bildimu ekin oyo?
(Ogahiy)*

3. *Do'stilar, bu mahfilda bu kecha nigorim yo'q,
Ayb qilmangiz bo'lsa, sabr ila qarorim yo'q.
(Ogahiy)*

4. *Fasli navbahor o'ldi, ketibon zimistonlar,
Do'stilar, g'animatdurdur, sayr eting gulistonlar.
(Furqat)*

5. *Mehri oyjamolingga ko'nglum oshyon bo'ldi,
Mehr emas, vujudimga, baki, ayni jon bo'ldi.
(Habilby)*

4. *Hazaji musammani axrabi makfufi mahzufi*. Bunday vaznda mafoylunning axrab, makfuf va mahzuf ruknlari ishtirot etadi. Misol:

*Ul shayxki, minbar uza afsunga berur tul,
Shaytondur o'zi, majlisining ahli suruk g'ul.*
(Navoiy)

Bu bayt ruknlarining sxemasini aniqlasak,

<i>Ul shay-x-</i>	<i>ki, min-bar u-</i>	<i>za af-sun-ga</i>	<i>be-rur tul,</i>
— — V	V — — V	V — — V	V — —
<i>Shay-ton-du-</i>	<i>ro'-zi maj-li-</i>	<i>si-ning ah-li</i>	<i>su-ruk g'ul.</i>
— — V	V — — V	V — — V	V — —

ko'rinish hosil bo'ladi.

Ana shu sxemaga muvofiq bayt ruknlari paradigmasini quyl-dagicha ko'rsatishimiz mumkin:

mafulu	mafoylu	mafoylu	faulun
mafulu	mafoylu	mafoylu	faulun

Demak, misralaming birinchi ruknlari – sadr va ibtido' mafoylunning axrab ko'rinishi – mafulu rukniga, hashvlar mafoylunning makfuf ko'rinishi – mafoylu rukniga, oxirgi ruknlar – aruz va zarb esa mafoylunning mahzuf ko'rinishi – faulunga teng. Shunga ko'ra, bu baytning vazni *hazaji musammani axrabi makfufi mahzufi* tarzida ekanini ta'kidlashimiz mumkin.

Bu vazn eng yoqimli, jozibador o'lchovlardan biri hisoblanib, mumtoz adabiyotimizda ko'p qo'llangan. Xususan, XV – XVI asrlarda o'zbek shoirlari Lutfiy, Navoiy, Bobur va boshqalar o'zlarning ko'p g'azallarini ana shu vaznda bitganlar.

Misollar:

*Yoz bo'ldi, kerak ul buti ayyor topilsa,
Barcha topilur, bizga kerak yor topilsa.*
(Lutfiy)

Sənsan sevarım: xoh inon, xoh inonma,

Qondur jıgarım: xoh inon, xoh inonma.

(*Lutfiy*)

Ey turfa pari, olamining jonimidursan

Yo ikki ulug' ko'zları ləsonimidursan?

(*Lutfiy*)

Ko'nglumg'a qilay chora dəding-u necha bora,

Jon bordi sening darding ila, emdi ne chora.

(*Lutfiy*)

Yor bordi-yu, ko'nglumda aning nozi qolibtur,

Andaqki, qulog'im to'la ovozi qolibtur.

(*Navoiy*)

Ul oyga ne g'am, tushsa bu devonadin ayru,

Bo'imas zarari shamg'a parvonadin ayru.

(*Navoiy*)

Jonim chiqadur hajr ila, jonon kerak erdi,

Ko'nglum kuyadur, dard ila darmon kerak erdi.

(*Navoiy*)

To kiydi qizil o'zini zebo qilayin deb,

O'l yoqti jahon mulkina g'avg'o qilayin deb.

(*Mashrab*)

Dilbar yuzini ko'rgali devona kelibdur,

Yuz noz-u karashma bila jonona kelibdur.

(*Mashrab*)

Ko'rmas meni o'z bazmig'a chun yor munosib,

Bo'lg'aymu anga suhabati ag'yor munosib.

(*Munis*)

1. Hazarlı axrabi makfufı mahzufı mustahzod. Mustahzodda har bir misradagi 4 rukniga yana ikki rukn – birinchisi va to'rtinchisi ruknlar orttirladi. Masalan:

*Ishqing o'tidin o'rtanadur joni nizormi, ul nav'iki mash'al,
Xokistar o'lub elga borur gardi g'uborim, jismim bo'lubon hal.
(Munis)*

Bu bayt paradigmasi quyidagicha:

*Ish-qing o'- ti-din o'r-ta- na-dur jo-ni ni-zo-nim, ul nav'-l- ki mash'-al,
- - V V - - V V - - V V - - - V V - -
mafulu mafoiylu mafoiylu faulun mafulu faulun*

*Xo-kis-ta- ro'-lub el-ga bo-rur gar-di g'u-bo-nim jis-mim bo'-lu-bon hal.
- - V V - - V V - - V V - - - V V - -
mafulu mafoiylu mafolylu faulun mafulu faulun*

Misol:

Ne vo'smau ne kesmadur ul zulfi sumansoy, ne g'amzayi jodu,

Mashshota senga zo'l-u falakdur magar, ey oy, xurshid anga ko'zgu.

(Navoty)

RUBOIY VAZNLARI

Sharq adabiyotining keng tarqalgan an'anaviy janrlaridan biri – ruboiylar ham hazaj bahrida yozildi. Ularning vaznlarini aniqlash boshqa janrdagi she'riy asarlarga qaraganda murakkabroq. Buning sababi shundaki, ruboiylarda faqat tarmoq ruknlar ishtirok etadi, boz ustiga, boshqa she'riy asarlarda barcha misralar ko'pincha bir yoki ikki vaznda yozilsa, ruboiylarda har bir misra alohida vaznda bitillshi, ya'ni to'rt misra to'rt xil vaznda kelishi ham mumkin. Ammo ruboiy vaznlarini aniqlashning yengil tomonlari ham mavjud. Gap shundaki, Sharq adabiyotidagi barcha ruboiylarda qo'llanadigan ruknlar o'ntagina bo'lib, barchasi mafoiyunning solim va tarmoq ruknlaridir.

1. Mafoiyun – solim

V - - -

2. Mafoiyu – makfuf

V - - V

3. Mafoiun – maqbuz

V - V -

4. Ma'fulu – axrab

– – V

5. Ma'fulun – axram

– – –

6. Follun – ashtar

– V –

7. Faal – ajabb

V –

8. Faul – ahtam

V ~

9. Fo' – azall

– –

10. Fa' – abtar

– –

Sharq adabiyotidagi barcha ruboilyar ishtiroy etuvchi ruknlar jihatidan ikki guruhga: axrab va axram guruhlariga bo'llinadi. Axrab guruhiga kiradigan ruboilyar albatta mafoylunning axrab tarmoq rukni – ma'fuluga teng rukndan, axram guruhiga kiradigan ruboilyar esa mafolyunning axram tarmoq rukni – ma'fulunga teng rukndan boshlanadi.

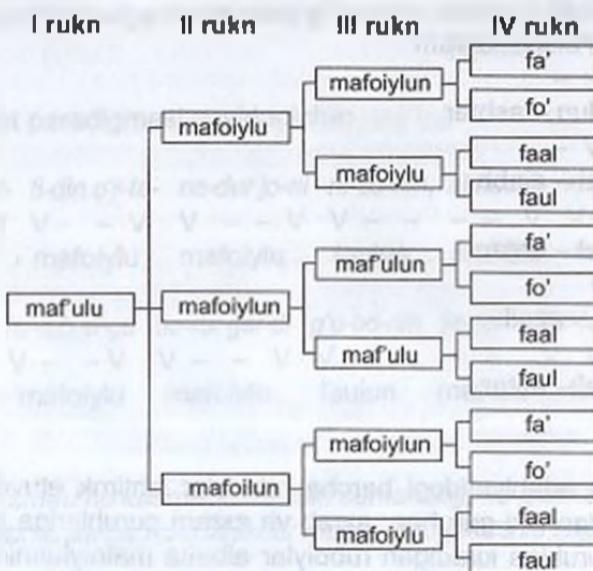
Har ikki guruhdagi ruboilyarning ruknlari faqat birinchi yoki ikkinchi jadvalda ko'satilgan tarzda bo'lishi mumkin.

Birinchi jadvalga diqqat qilinsa, bu guruhdagi ruboilyar ma'fuluga teng rukndan boshlanishini, ikkinchi ruknlari esa mafolyun, mafoilun va mafoyludan birigina bo'lishi mumkintligini ko'ramiz.

Ikkinci rukn mafoylu yoki mafoilun bo'lsa, uchinchi rukn mafolyun yoki mafoylu ruknlaridan biri bo'ladi. Agar ikkinchi rukn mafoylun bo'lsa, uchinchi rukn mafulun yoki ma'fuludan biri bo'ladi.

To'rtinchchi ruknlari esa bir bo'g'inli fa' yoki fo', ikki bo'g'inli faal yoki faul tarmoq ruknlaridan biriga teng. E'tibor bersangiz, uchinchi rukn tarkibida uchta cho'ziq bo'g'in mavjud bo'lganida to'rtinchchi rukn fo' yoki fa' dan birl bo'lishi, uchinchi rukn tarkibida ikki cho'ziq bo'g'in bo'lganida to'rtinchchi rukni faal yoki faul bo'lishi mumkintligini ko'rish qilyin emas.

Axrab guruhi vaznlarining ruknlari (1-jadval)

Ruboiy ruknlarini, uning bahrini aniqlash uchun har qaysi ruknning sxemasini belgilab olish va ana shu sxemaga muvofiq ruknlarning paradigmasini tuzish lozim. Masalan, quyidagi ruboiyning vaznnini aniqlaylik:

*G'urbalda g'arib shodmon bo'lmas emish,
El anga shafiq-u mehribon bo'lmas emish.
Oltun qafas ichra gar qizil gul butsa,
Bulbulga tikondek oshyon bo'lmas emish.*
(Navoly)

Har qaysi misraning sxemasini belgilab chiqaylik:

<i>G'ur-bat-da</i>	<i>g'a-ni-b sho-</i>	<i>d-mon bo'l-ma-</i>	<i>se-mish,</i>
- - V	V - V -	V - - V	V -
<i>El an-ga</i>	<i>sha-fi-qu meh-</i>	<i>ri-bon bo'l-ma-</i>	<i>se-mish,</i>
- - V	V - V -	V - - V	V -
<i>Ol-tun qa-</i>	<i>fa-sich-ra gar</i>	<i>qi-zil gul but-</i>	<i>sa,</i>
- - V	V - V -	V - - -	-
<i>Bul-bul-ga</i>	<i>ti-kon-de-ko</i>	<i>sh-yon bo'l-ma-</i>	<i>se-mish.</i>
- - V	V - V -	V - - V	V -

Endi ana shu sxemalarga ko'ra, misralar paradigmasini aniqlaymiz:

<i>G'ur-bat-da</i>	<i>g'a-ni-b-sho-</i>	<i>d-mon bo'l-ma-</i>	<i>se-mish,</i>
- - V	V - V -	V - - V	V -
maf'ulu	mafoilun	mafoiylu	faal
<i>El an-ga</i>	<i>sha-fi-qu meh-</i>	<i>ri-bon bo'l-ma-</i>	<i>se-mish,</i>
- - V	V - V -	V - - V	V -
maf'ulu	mafoilun	mafoiylu	faal
<i>Ol-tun qa-</i>	<i>fa-sich-ra gar</i>	<i>qi-zil gul but-</i>	<i>sa,</i>
- - V	V - V -	V - - -	-
maf'ulu	mafoilun	mafoiylyn	fa'
<i>Bul-bul-ga</i>	<i>ti-kon-de-ko</i>	<i>sh-yon bo'l-ma-</i>	<i>se-mish.</i>
- - V	V - V -	V - - V	V -
maf'ulu	mafoilun	mafoiylu	faal

Paradigma ruknlarining nomini aniqlab, har bir misraning vaznni belgilash qiyin emas. Masalan, birinchi misradagi maf'ulu – axrab, mafoilun – maqbuz, mafoiylu – makfuf, faal – ajabb, demak, bu misraning vazni **hazaji musammani axrabi maqbuzi makfufi ajabb** bo'ladi. Ruboiyning ikkinchi, to'linchi misralari ham xuddi shu vaznda ekanini aniqlash qiyin emas. Uchinchi misra esa boshqacha vaznda. Uning uchinchi rukni mafoiyun, ya'ni solim, to'rtinchisi esa fa' – abtar. Shunga ko'ra, uchinchi misraning vazni **hazaji musammani axrabi maqbuzi solimi abtar** bo'ladi. Yana bir misol:

*Yillar tutubon shayx maqolotig'a go'sh,
Ne ko'ngluma zavq yetdi, ne jonima jo'sh,
Jonimg'a navo soldi-yu ko'nglumga xurush,
Bir jur'a bila mug'bachayi bodafurush.*

(Navoiy)

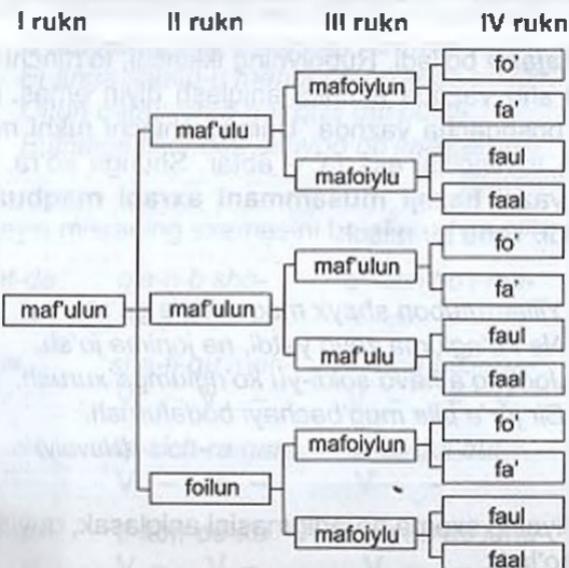
Bu ruboiyning sxema paradigmasini aniqlasak, quydagi ko'rinish hasil bo'ladi:

<i>Yil-lar tu-</i>	<i>tu-bon shay-x</i>	<i>ma-qo-lo-ti-</i>	<i>g'a ga'sh,</i>
- - V	V - - V	V - - V	V ~
<i>maf'ulu</i>	<i>mafoiylu</i>	<i>mafoiylu</i>	<i>faul</i>
<i>Ne ko'ng-lu-</i>	<i>ma zav-q et-</i>	<i>di, ne jo-ni-</i>	<i>ma jo'sh,</i>
- - V	V - V -	V - - V	V ~
<i>maf'ulu</i>	<i>mafoiun</i>	<i>mafoiylu</i>	<i>faul</i>
<i>Jo-nim-g'a</i>	<i>na-vo sol-di-</i>	<i>yu ko'ng-lum-ga</i>	<i>xu-rush,</i>
- - V	V - - V	V - - V	- -
<i>maf'ulu</i>	<i>mafoiylu</i>	<i>mafoiylu</i>	<i>faul</i>
<i>Bir jur'-a</i>	<i>bi-la mug'-ba-</i>	<i>cha-yi bo-da-</i>	<i>fu-rush.</i>
- - V	V - - V	V - - V	V ~
<i>maf'ulu</i>	<i>mafoiylu</i>	<i>mafoiylu</i>	<i>faul</i>

Yuqoridagi paradigmaga ko'r'a, mazkur ruboiyning misralari quyidagi vaznlarda ekanligini aniqlaymiz:

- 1-misra: *hazaji musammani axrabi makfufi ahtam*
- 2-misra: *hazaji musammani axrabi maqbizi makfufi ahtam*
- 3-misra: *hazaji musammani axrabi makfufi ahtam*
- 4-misra: *hazaji musammani axrabi makfufi ahtam*

Axram guruhi vaznlarining ruknlari (2-jadval)

Ikkinchchi jadvaldan ko'rindan, bu guruhdagi ruboilylarda maf-ulunga teng bininchchi rukndan so'ng uchta tarmoq rukn – maf'ulun, maf'ulu va foilundan biri kelishi mumkin. Ikkinchchi rukn maf'ulu yoki foilun bo'lса, uchinchi rukn mafoiyun yoki mafoiylu ruknlaridan biri bo'ladi, agar u maf'ulun bo'lса, uchinchi rukn sifatida maf'ulun yoki maf'ulu ruknlaridan biri keladi.

Axram guruhidagi ruboilylaming ham to'tinchi ruknlari bir bo'g'inli fo' yoki fa', ikki bo'g'inli faul yoki faal ruknlaridan biriga teng.

Sxemani kuzatish yana bir qiziq xulosani keltirib chiqaradi. Gap shundaki, agar qisqa bo'g'in shartli ravishda yarim bo'g'in, cho'ziq bo'g'inni butun bo'g'in deb hisoblansa, har bir misradagi barcha bo'g'inlar soni 10 ga, oxirgi bo'g'in o'ta cho'ziq bo'g'indan iborat bo'lса, 10,5 ga teng; dastlabki uch rukndagi bo'g'inlar soni 8,5 yoki 9 ta bo'ladi. Agar bu son 9 ga teng bo'lса, to'tinchi rukn fo' yoki fa' dan iborat bo'ladi, agar u 8,5 ga teng bo'lса, to'tinchi rukn o'rнida bu sonni 10 ga yetkazuvchi o'ta cho'ziq bo'g'inga teng faal rukni yoxud ikki bo'g'inga teng faul rukni keladi.

Masalan:

*Ey, sansiz umrimdin osoyish yo'q,
Ko'z istarkim ko'rса jamolingni o'q.
Kelgilki, bir qatla uzoringni ko'ray
Kim, hajring urdi ko'p bu ko'ksumg'a o'q.*

(Navoiy)

Bu ruboiy misralarining sxemasi va paradigmasini quyida-gicha ko'rsatishimiz mumkin:

<i>Ey san-siz</i>	<i>um-rim-din</i>	<i>o-so-yish</i>	<i>yo'q.</i>
— — —	— — —	— — —	~
maf'ulun	maf'ulun	maf'ulun	fo'
Ko'z is-tar-	<i>kim ko'r-sa</i>	<i>ja-mo-ling-ni</i>	<i>o'q.</i>
— — —	— — V	V — — —	~
maf'ulun	maf'ulu	mafoiyun	fo'
<i>Kel-gil-ki</i>	<i>bir qat-la</i>	<i>u-zo-ring-ni</i>	<i>ko'-ray</i>
— — —	— — V	V — — V	V —
maf'ulun	maf'ulu	mafoiylu	faul
<i>Kim haj-ring</i>	<i>ur-di ko'p</i>	<i>bu ko'k-sum-g'a</i>	<i>o'q.</i>
— — —	— V —	V — — —	~
maf'ulun	foilun	mafoiyun	fo'

Demak, yuqoridaagi ruboiy misralari quyidagi vaznlarda yozilgan:

1-misra: *hazajl musammani axrami azall*

2-misra: *hazajl musammani axrami axrabi solimi azall*

3-misra: *hazaji musammani axrami axrabi makfufi ajabb*

4-misra: *hazaji musammani axrami ashtari solimi azall*

Shuni ham aytib o'tish kerakki, o'zbek adabiyotida ruboiylar asosan axrab guruhi vaznlarida yozilgan.

FOILOTUN RUKNI TARMOQLARI

Foilotun rukni o'n xil o'zgarishga uchraydi, buning natijasida o'n besh tarmoq rukn yuzaga keladi.

I. Ruknlar tarkibidagi bo'g'inlarning son jihatidan o'zgarishi natijasida hosil bo'lgan tarmoq ruknlar:

FOILUN. Bu rukn foilotunning «hazf» («tashlash») zihofiga duch kelib, oxirgi bo'g'inning tushirilishi natijasida hosil bo'ladi. Failotun ruknining bunday o'zgarishdan so'ng qolgan «foilo» qismi o'ziga teng foilun rukni bilan almashtiriladi va **mahzuf** deb yuritiladi.

II. Foilotun rukni tarkibidagi bo'g'inlarning sifat jihatidan o'zgarishi natijasida hosil bo'lgan tarmoq ruknlar:

1. **FAILOTUN.** Bu rukn foilotunning «xabn» («qisqartirish») zihofiga duch kelib, birinchi cho'ziq bo'g'inining qisqa bo'g'inga aylantirilishi natijasida hosil bo'ladi va **maxbun** deb ataladi.

2. **FOILOTU.** Foilotun ruknining «kaff» («qaytarish») zihofiga duch kelib, oxirgi cho'ziq bo'g'inining qisqa bo'g'inga aylantirilishi natijasida hosil bo'ladi va **makfuf** deb ataladi.

3. **FAILOTU.** Foilotun ruknining «shaki» («tushovlash») zihofiga duch kelib, birinchi va to'rtinchi bo'g'inlarining qisqa bo'g'inga aylantirilishi natijasida hosil bo'ladi va **mashkul** deb ataladi.

4. **FOILOTON yoki FOILIYYON.** Foilotun ruknining «tasbig» («to'ldirish») zihofiga duch kelib, oxirgi bo'g'inining o'ta cho'ziq bo'g'inga aylantirilishi natijasida hosil bo'ladi va **musabbag'** deb ataladi.

III. Foilotun ruknining ayni bir vaqtida ham son, ham sifat jihatidan o'zgartirilishi natijasida hosil bo'lgan tarmoq ruknlar:

1. **FOILOT yoki FOILON.** Foilotun ruknining «qasr» («qisqartirish») zihofiga duch kelib, oxirgi bo'g'inining tushirilishi hamda

uchinchi bo'g'inining o'ta cho'ziq bo'g'inga aylantirilishi natijasida hosil bo'ladi va **maqsur** deb yuritiladi.

2. **FA'LUN**. Foilotun ruknining «qat» («kesish») zihofiga duch kelib, keyingi ikki bo'g'inining tushirilishi, ayni vaqtda, ikkinchi qisqa bo'g'inining cho'ziq bo'g'inga aylantirilishi natijasida hosil bo'ladi va **maqtu'** deb yuritiladi.

3. **FAILON**. Foilotunning maqsur ko'rinishi – «foilon»ni «xabn» zihofi bilan o'zgartirib, birinchi bo'g'inini qisqa bo'g'inga aylantirishdan hosil bo'ladi va **maxbuni maqsur** deb yuritiladi.

4. **FAILUN**. Foilotunning mahzuf ko'rinishi – «foilun»ni «xabn» zihofi bilan o'zgartirib, birinchi bo'g'inini qisqa bo'g'inga aylantirishdan hosil bo'ladi va **maxbuni mahzuf** deb yuritiladi.

5. **FAILIYYON**. Foilotunning musabbag' ko'rinishi – «foiliyyon» ruknining «xabn» zihofi bilan o'zgartirib, birinchi bo'g'inini qisqa bo'g'inga aylantirishdan hosil bo'ladi va **maxbuni musabbag'** deb yuritiladi.

6. **FA'LON**. Foilotun ruknining maqtu' ko'rinishi – «fa'lun» ruknni «tasbig» zihofi bilan o'zgartirib, ikkinchi bo'g'inining o'ta cho'ziq bo'g'inga aylantirilishi natijasida hosil bo'ladi va **maqtuyi musabbag'** deb yuritiladi.

Shunday qilib, foilotun ruknining turli o'zgarishlarga uchrashi natijasida uning adabiyotimizda qo'llanadigan quyidagi tarmoqlari (furu'lari) yuzaga keladi:

1. FOILIYON	– musabbag'	7. FAILUN	– maxbuni
– V – ~		V V –	mahzuf
2. FAILOTUN	– maxbun	8. FAILON	– maxbuni
V V – –		V V ~	maqsur
3. FAILIYYON	– maxbuni	9. FOILON	– maqsur
V V – ~	musabbag'	– V ~	
4. FOILOTU	– makfuf	10. FA'LUN	– maqtu'
– V – V		– – –	
5. FAILOTU	– mashkul	11. FA'LON	– maqtuyi
V V – V		– – –	musabbag'
6. FOILUN	– mahzuf		
– V –			

Yuqoridaq tarmoq ruknlaridan FOILOTU faqat ikkinchi, FAILOTU birinchi va uchinchi, FAILOTUN ikkinchi va uchinchi ruknlar o'rnda, qolganlari esa faqat oxirgi ruknlar o'rnda qo'llanadi. Shuni ham bilib olish zarurki, misralarning oxirgi o'rinalarida FAILUN, FAILON, FA'LUN, FA'LON ruknları o'zaro almashinib qo'llanishi ham mumkin. Bu holda ko'p vaznli she'rlar yuzaga keladi.

Foilotun ruknining solim va tarmoq ko'rinishlari ramal, muzore', xafif va mujtass bahriarida faol qo'llanadi.

RAMAL BAHRI VAZNLARI

Ramal bahri, umuman, Sharq adabiyotida, xususan, o'zbek mumtoz she'riyatida eng ko'p qo'llangan. Undan, ayniqsa, xilma-xil janrdagi lirik she'rlar bitishda keng foydalilanigan. Quyida ramal bahrining o'zbek mumtoz adabiyotida keng qo'llangan vaznlarini ko'rib o'tamiz.

Olti ruknli vaznlar

1. **Ramali musaddasi mahzuf.** Bu vaznda har qaysi misranning birinchi va ikkinchi ruknlari foilotunning solim ko'rinishi tarzida, oxirgi ruknlar – aruz va zerb uning mahzuf ko'rinishida bo'ladi. Masalan:

*Soqiyo, hijron tunidur, boda tut,
Ui quyosh birla bu shomimni yorut.*

(Navoiy)

Bu bayt paradigmasi va sxemasi quyidagicha bo'ladi:

<i>So-qi-ya hij-</i>	<i>ron tu-ni-dur</i>	<i>bo-da tut,</i>
----------------------	----------------------	-------------------

– V – –	– V – –	– V –
---------	---------	-------

foilotun

foilotun

foilun

<i>Ui qu-yosh bir-</i>	<i>la bu sho-mim-</i>	<i>ni yo-rut.</i>
------------------------	-----------------------	-------------------

– V – –	– V – –	– V –
---------	---------	-------

foilotun

foilotun

foilun

Paradigma va sxemadan ko'rindiki, har bir misraning birinchi va ikkinchi ruknlaridagi bo'g'inlar o'z tarkibi jihatidan foilotunga

teng, uchinchi ruknlarda esa foilotunga teng bo'lshi uchun bir cho'ziq bo'g'in yetishmaydi. Bu ruknlar foilunga, ya'ni foilotun ruknining mahzuf tarmoq rukniga teng. Demak, baytning vazni **ramali musaddasi mahzufdan iborat**.

Mazkur bahr ham o'zbek she'riyatida ancha keng qo'llangan.
Misollar:

*Javr o'qin xoki tanimg'a urma ko'p,
Ko'kka bu luproq'ni sovurma ko'p.*
(*Navoiy*)

*Yoming vasli emas ozorsiz,
Gulshan ichra gul topilmas xorsiz.*
(*Nodira*)

*Qomatingni sarvi bo'ston aylading,
Qumrilarni zor-u aslon aylading.*
(*Muqimiy*)

2. **Ramall musaddasi maqsur.** Bu vazn o'z xususiyati jihatidan ramali musaddasi mahzufga o'xshab ketadi, mazkur vaznda yozilgan she'rlarning misralarida birinchi va ikkinchi ruknlar foilotunga, oxirgi ruknlar esa foilon rukniga teng keladi. Binobarin, oldingi vazndan so'nggi rukn jihatidan, aniqrog'i, ana shu ruknning oxirgi bo'g'ini o'ta cho'ziq bo'g'inga tengligi bilangina farq qiladi. Masalan:

*Qilmag'il zinhor izhor ehtiyoj
Kim, aziz elni qilur xor ehtiyoj.*
(*Nodira*)

Bu bayt paradigmasi quyidagicha bo'ladi:

<i>Qil-ma-g'il zin-</i>	<i>ho-r iz-hor</i>	<i>eh-ti-yoj,</i>
- V - -	- V - -	- V ~
foilotun	foilotun	foilon
<i>Kim a-ziz el-</i>	<i>ni qi-lur xor</i>	<i>eh-ti-yoj,</i>
- V - -	- V - -	- V ~
foilotun	foilotun	foilon

Baytda olti rukn ishtirok etyapti. Har bir misradagi birinchi va ikkinchi ruknlar – solim, uchinchi rukn esa foilotun ruknining maqsur furysi – foilonga teng. Shuning uchun bu bayt ***ramall musaddasi maqsur*** vaznida yozilgan deb hisoblanadi.

Ko'rinib turibdiki, yuqoridaq ikki vazn bir-biridan kam farq qiladi. Shuning uchun ular ko'pincha birgalikda qo'llanadi. Biron she'rning matlayi u yoki bu vaznda bo'lishi mumkin, she'rning qo'fylanuvchi misralari ham o'sha vaznda keldi. Ayni vaqtida, qofiyalanmaydigan misralar ikkinchi vaznda bo'lishi mumkin. Shunday qilib, ***ramall musaddasi mahzuf*** va ***ramall musaddasi maqsur*** vaznlari ko'p holda birgalikda qo'llanadi.

3. **Ramali musaddasi maxbuni mahzuf.** Bu vaznda yozilgan she'rlarning har misrasidagi birinchi ruknlar foilotunga, ikkinchi ruknlar foilotunning maxbun tarmog'i – failotunga, uchinchi, oxirgi ruknlar esa foilotunning maxbuni mahzuf tarmog'i failunga teng bo'ladi. Masalan:

Vah, necha tortay ul oy dard-u g'amin

Yo g'am-u dardi yo'q elning sitamin.

(Navoiy)

Bu baytning paradigmاسини тузсак, quyidagi rukn va sxema-larga ega bo'lamiz:

<i>Vah, ne-cha tor-</i>	<i>ta-yu-loy dar-</i>	<i>du g'a-min</i>
- V - -	V V - -	V V -
foilotun	failotun	failun
<i>Yo g'a-mu dar-</i>	<i>di yo'-qel-ning</i>	<i>si-ta-min.</i>
- V - -	V V - -	V V -
foilotun	failotun	failun

Misralarning birinchi rukni foilotunga, ikkinchi rukni failotunga, uchinchi rukni esa failunga teng bo'lsa, bu xil she'rlar ***ramall musaddasi maxbuni mahzuf*** vaznida yozilgan bo'ladi.

4. **Ramali musaddasi maxbuni maqtu'.** Bu vaznda yozilgan she'rlarning ham birinchi ruknlari foilotunga, ikkinchi ruknlari

failotunga teng bo'ladi, lekin oxirgi rukn foilotunning maqtu' tarmog'i – fa'lunga teng keladi. Masalan:

*Ne kun o'lg'ayki nigorim kelgay,
Bog'i umrimda nigorim kelgay.*

(Navoly)

Bu baytning paradigmasi quyidagicha:

<i>Ne ku-n o'l-g'ay-</i>	<i>ki ni-go-rim</i>	<i>kel-gay,</i>
– V – –	V V – –	– –
foilotun	failotun	fa'lun

<i>Bo-g'i um-rim-</i>	<i>da ba-ho-rim</i>	<i>kel-gay.</i>
– V – –	V V – –	– –
foilotun	failotun	fa'lun

She'r misralarining birinchi ruknlari foilotunga, ikkinchi ruknlari failotunga, oxirgi ruknlari esa foilotunning maqtuyi musabbag' tarmog'i – fa'longa teng bo'lsa, bu xil she'ttar ramali musaddasi maqtuyi musabbag' vaznida yozilgan hisoblanadi.

Sakkiz ruknli vaznlar

Fors-tojik va turkiy adabiyotlarda, jumladan, o'zbek she'riyada XIV asrdan boshlab ramal bahrining sakkiz ruknli vaznlari, yaniqsqa, keng qo'llanib keldi. Har bir shoir ijodini ko'zdan kechir-sak, ular yaratgan lirik she'rlarning katta qismi shu xil vaznlarda yaratilganini ko'rishimiz mumkin. Ramal bahrining sakkiz ruknli vaznlarini qarab chiqaylik.

1. Ramali musammani mahzuf. Ramal bahrining bu tarmog'ida yozilgan she'r baytlarining aruz va zarb ruknlari – har blr misraning oxirgi, to'rtinchchi ruknlari foilotun ruknining mahzuf ko'rinishi – foilunga teng bo'ladi. Masalan:

*Hech kim mendek, ilohi, yordin ayrimasun,
Munisi g'amxor o'shal dildoridin ayrimasun.*

(Hamza)

Bu baytdagi ruknlar paradigmاسини аниqlасак, quyidagi ko'ri-nish hosil bo'ladi:

<i>He-ch kim mən-</i>	<i>dek i-lo-hi</i>	<i>yo-ni-din ay-</i>	<i>nil-ma-sun,</i>
- V - -	- V - -	- V - -	- V -
foilotun	foilotun	foilotun	foilun
<i>Mu-ni-si g'am-</i>	<i>xo-ro'-shal dil-</i>	<i>do-ri-din ay-</i>	<i>nil-ma-sun.</i>
- V - -	- V - -	- V - -	- V -
foilotun	foilotun	foilotun	foilun

Ko'rinib turibdiki, bu baytdagi olti rukn – sadr va ibtido', hashv ruknlari solim, ya'ni ularda foilotun rukni o'zgarishsiz takrorlan-yapti, to'g'rirog'i, bu ruknlarni tashkil etgan bo'g'in guruhlarining har biri o'z tarkibi jihatidan foilotun rukniga teng. Har qaysi misra oxiridagi ruknlar – «rilmasun» bo'g'lnari esa foilunga tengdir: «rilmasun» rukni uch bo'g'indan iborat bo'llib, ikki cho'ziq bo'g'in o'rtasida qisqa bo'g'in kelgan. Sxemasi – V – bo'lgan bunday rukn foilunga teng.

Demak, bu baytning vazni ramall musammani mahzuf bo'ladi. Yana bir misol:

*Navbahor, ochildi gullar, sabza bo'ldi bog'lar,
Suhbat aylaylik, kelinglar, jo'ralar, o'rtog'lar.
(Muqimiy)*

Bu baytdagi ruknlar sxemasi va paradigmasi quyidagicha bo'ladi:

<i>Nav-ba-hor o-</i>	<i>chil-di gul-lar</i>	<i>sab-za bo'l-di</i>	<i>bo-g'-lar,</i>
- V - -	- V - -	- V - -	- V -
foilotun	foilotun	foilotun	foilun
<i>Suh-bat ay-lay-</i>	<i>lik ke-ling-lar</i>	<i>jo'-ra-lar, o'-</i>	<i>to-g'-lar.</i>
- V - -	- V - -	- V - -	- V -
foilotun	foilotun	foilotun	foilun

Bu misralarning dastlabki uch rukni foilotunga teng bo'llib, oxirgi ruknlarda bir bo'g'in yetishmaydi, ya'nli «bog'lar», «tog'lar»

ruknlari bo'g'inlarining tarkibi, uzun-qisqaligi jihatidan foilun rukniga teng. Shuning uchun ular mahzuf sanaladi. Mazkur bayt o'z ruknlariga ko'ra ***ramall musammani mahzuf*** vaznida yozilganligini aniqlash qiyin emas.

Shunga alohida e'tibor berish lozimki, ***ramall musammani mahzuf*** o'zbek mumtoz adabiyotida eng sevimali vazn hisoblangan. Har bir mumtoz shoir asarlarini ko'zdan kechirsak, ularning lirik she'rlari, ayniqsa, g'azallarining katta qismi shu vaznda yozilganligini ko'ramiz. Masalan, Alisher Navoiyning «Xazoyin ul-maoniy» devoniidagi 3132 she'rdan 1156 tasi, jumladan, 2600 g'azaldan 1089 tasi, ya'ni 42 foizi mana shu vaznda bitilgan. Mazkur vaznda Boburning 113 g'azallidan 42 tasi, Muqimiyyning 226 lirik she'ridan 117 tasi yozilgan. Boshqa shoirlar ijodida ham bu vaznda yaratilgan lirik she'rlarni ko'plab uchratamiz. Buning sababi mazkur vaznning o'ynoqiligi, jozibadorligi, insonning rang-barang ichki kechinimalarini ifodalash uchun qulayligidadir.

Misollar:

1. *Kecha kelgumdur debon ul sarvi gulro' kelmadni,
Ko'zlarimga kecha tong otquncha uyqu kelmadni.*

(Navoiy)

2. *Kel-kel, ey oromi jonimkim, tilabdur jon seni,
Chehra ochkim, ko'rmaq istar diydayi giryon seni.*

(Navoiy)

3. *Ko'rmagay erdim jamolin olam aro, koshki,
Bo'limg'ay erdim bori olamg'a rasvo, koshki.*

(Bobur)

4. *Hech kima ma'lum emas holi parishonim meni,
Osmonni pora qildi tiyg'i afg'onim meni.*

(Mashrab)

5. *G'am halok etdi meni hajringda, ey jon, qaydasan,
Sensizki bemorman, dardimga darmon qaydasan?*

(Nodira)

6. *Chun uyidin kelgali men sori jononim chiqar,*

Aylab istiqbol aning o'trusig'a jonim chiqar.

(Munis)

7. *Ohkim, afsus, emas hech ishda rahbar toleyim,*

Vojgundir imtihon qildimki, aksar toleyim.

(Muqimiy)

8. *Ohkim, hamdard yo'q, dard oshkor aylay desam,*

Yozgali sharhi g'amimni g'amgusor aylay desam.

(Furqat)

2. Ramali musammani maqsur. Bu vazn ko'p jihatdan ramali musammani mahzufga o'xshab ketadi, hatto o'qish chog'ida ularni bir-biridan ajratish ham mushkul. Gap shundaki, yuqorida ko'rganimizdek, foilotun ruknining mahzuf va maqsur tarmoq ruknlari uch bo'g'inli bo'lib, avvalgi ikki bo'g'ini teng, uchinchi bo'g'inida-gina biroz farq bor, xolos. U ham bo'lса mahzuf ruknining uchinchi bo'g'ini bir cho'ziq bo'g'inga, maqsur ruknniki esa o'ta cho'ziq bo'g'inga teng. Demak, maqsur ruknning oxirgi bo'g'ini tarkibida cho'zib talaffuz qilinuvchi unlisi bo'lgan yopiq bo'g'indan yoki qo'sh undosh bilan tugaydigan yopiq bo'g'indan iborat. Masalan:

Har kun o'tgan kechadin oshufta ko'nglum zorroq,

Har tun o'tgan kundin ashkafshon ko'zum xunborroq.

(Navoiy)

Bu bayt misralaridagi oxirgi bo'g'inlar – «roq» tarkibidagi «o» unlisi ancha cho'zib talaffuz qilinadi. Shu tufayli mazkur bo'g'in o'ta cho'ziq bo'g'inga teng. Shu xususiyatni hisobga olib bayt paradigmaсини tuzsak, quyidagi ko'rinish hosil bo'ladi:

Har ku-n o't-gan ke-cha-din o- shuf-ta ko'ng-lum zo-r-roq,
 - V - - - V - - - V - - - V ~
 foilotun foilotun foilotun foilon

Har tu-no't-gan kun-di-nash-kaf- shõn ko'-zum xun- bo-r-roq,
 - V - - - V - - - V - - - V ~
 foilotun foilotun foilotun foilon

Bunday paradigmali vazn **ramali musammani maqsur** deb ataladi. Yana bir misol:

*Yor kelsa, bas maholdurkim, ichim qon etti shavq,
Sabr-u oromim berib barbod tug'yon etti shavq.
(Navoiy)*

Bu bayt misralaridagi oxirgi ruknning uchinchi bo'g'ini tarkibidagi unli cho'ziq talaffuz qilinmaydi, ammo bu bo'g'in qo'sh undosh bilan tugagan. Yuqorida qo'sh undosh bilan tugagan bo'g'inning misra oxirida va undosh bilan boshlangan bo'g'indan rivoval kelganida (misra ichida) o'ta cho'ziq bo'g'inga teng sanalishini ta'kidlagandik. Shunga muvofiq, bu misralardagi oxirgi bo'g'in – «shavq» so'zi o'ta cho'ziq bo'g'in hisoblanadi. Bayt paradigmasi esa quyidagicha tuziladi:

<i>Yo-r kel-sa</i>	<i>bas ma-hol-dur-</i>	<i>kim, i-chim qon</i>	<i>et-ti shavq,</i>
– V – –	– V – –	– V – –	– V ~
foilotun	foilotun	foilotun	foilon
<i>Sab-ru o-ro-</i>	<i>mim be-rib bar-</i>	<i>bo-d tug'-yon</i>	<i>et-ti shavq,</i>
– V – –	– V – –	– V – –	– V ~
foilotun	foilotun	foilotun	foilon

Demak, bu baytning vazni ham **ramali musammani maqsur** bo'ladi.

Shuni eslatib o'tish lozimki, **ramali musammani maqsur** vaznida yozilgan she'rlarda qofiyalanuvchi misralarninggina mazkur vaznda bo'lishi shart, qolgan misralar ko'pincha **ramali musammani mahzuf** vaznida keladi. Boshqacha qilib aytganda, qofiyalanmaydigan misralarning oxirgi bo'g'inlari cho'ziq bo'g'inga teng bo'lishi mumkin. Masalan, yuqoridagi she'rning davomini ko'zdan kechiraylik:

*Yor kelsa, bas maholdurkim, ichim qon etti shavq,
Sabr-u oromim berib barbod tug'yon etti shavq.
Oz-u ko'p har ne dedi qosid visoling mujdasin,
Sabrim oz-u iztirobimni farovon etti shavq.
Shavq hijrondin batar oshub soldi ko'ngluma,
Ko'nglum oshubini qo'ykim, g'orati jon etti shavq.*

She'rnинг qofiyalanmaydigan uchinchi va beshinchи misralari oxiridagi ruknlar mahzuf rukn – foilunga tengligini, ya'ni bu misralar ramali musammani mahzuf vaznida yozilganini ko'rish qiyin emas.

Ramali musammani maqsur vazni ham adabiyotimizda ko'p qo'llanadi. «Xazoyin ul-maoniy»dagi 2600 ta g'azaldan 334 tasi, ya'ni 13 foizi ana shu vaznda bitilgan. Boshqa shoirlar ham o'z lirik asarlarini yaratishda bu vazndan ancha keng foydalanganlar. Misollar:

*Necha tortay vasi uchun men zori mahzun intizor,
Vahki, ko'zdin to'kti selobi jigarxun intizor.*

(Navoiy)

*Do'stilar, men telba ahvolig'a yig'lang zor-zor
Kim, solodur gah-gah o't ko'nglumg'a tushgan xor-xor.*

(Navoiy)

*Ey, jamol-u noz-u ishvang bir-biridan xo'broq,
Qomating marg'ub-u andin paykaring marg'ubroq.*

(Navoiy)

*Ul parining tig'idin qo'rqtma meni, ey raqib,
Ishqida boshimg'a mening har ne kelsa. yo nasib.*

(Bobur)

*Furqat ichra qon yutub g'am birla chektim ohi sard
Kim, xazon avroqidek bo'ldi yuzim hajrida zard.*

(Nodira)

*G'unchalar ochildi-yu, ko'nglum ochilmaydur hanuz,
Bulbuloso xotrim gul mayli qilmaydur hanuz.*

(Munis)

*Ey ko'ngul, istar esang zulmat qulubingga chirog'.
Ahli donish suhbatidin bo'lmagil hargiz yirog'.*

(Hamza)

3. Ramali musammani maxbuni mahzuf. Bu bahrda foilotunning solim ko'rinishidan tashqari uning maxbun tarmoq rukni

– failotun hamda maxbuni mahzuf tarmoq rukni – failun ishtirok etadi. Yuqoridaqı vazn kabi bu vaznning ham misralaridagi birinchi ruknlari solim bo'lib keladi. Maxbuni mahzuf tarmoq rukni – failun, odatda, misralarning oxiridan o'rın oladi. Maxbun ruknlari esa hashvlar o'rnidagi keladi. Masalan:

*Sunbuli shomida yuz ayladi gulrez yana,
Bo'ldi har uchqunidin ko'nglum o'ti tez yana.
(Navoiy)*

Bu misralar sxemasi va paradigmasi quyidagicha bo'ladi:

<i>Sun-bu-li sho-</i>	<i>mi-da yuz ay-</i>	<i>la-di gul-re-</i>	<i>z-ya-na,</i>
– V – –	V V – –	V V – –	V V –
failotun	failotun	failotun	failun
<i>Bo'l-di har uch-</i>	<i>qu-ni-din ko'ng-</i>	<i>lu-mo'-ti te-</i>	<i>z-ya-na.</i>
– V – –	V V – –	V V – –	V V –
failotun	failotun	failotun	failun

Bu vaznda adabiyotimizda ko'pgina she'rlar bitilgan. «Xazoyin ul-maoniy»da shu vaznda yozilgan 89 she'r, jumladan, 83 g'azal hor. Misollar:

*Qildi ovora meni xastani ovora ko'ngul,
Xonumonimni qaro qildi yuzi qora ko'ngul.
(Navoiy)*

*Ko'zi ul yuz o'tidin xalq ichin dog' etadur
Yoxud ikki qoshining yolarini chog' etadur.
(Navoiy)*

4. Ramali musammani maxbuni maqtu'. Bu vazn ramali musammani maxbuni mahzuf vaznidan faqat oxirgi ruknining tarkibi – ikki qisqa va bir cho'ziq bo'g'in o'rniiga ikki cho'ziq bo'g'in kelishi bilan farq qiladi. ya'nı ramali musammani maxbuni mahzuf vaznida oxirgi rukn sxemasi V V – bo'lgan failunga teng bo'lsa, bu vaznda sxemasi – – bo'lgan fa'lunga teng keladi. Masalan:

*Vah, bu ne husn-u jamol-u ne latofatdur bu,
Dema ishq ahliki, din ahlig'a ofatdur bu.*

Bu bayt sxemasi va paradigmasini tuzib chiqsak, quyidagi ko'rinish hosil bo'ladi:

<i>Vah, bu ne hus-</i>	<i>nu ja-mo-lu</i>	<i>ne la-to-fat-</i>	<i>dur bu,</i>
- V - -	V V - -	V V - -	- -
foilotun	failotun	failotun	fa'lun
<i>D-e-ma ishq ah-</i>	<i>li-ki, din ah-</i>	<i>li-g'a o-fat-</i>	<i>dur bu.</i>
- V - -	V V - -	V V - -	- -
foilotun	failotun	failotun	fa'lun

Misollar:

*Manga o'lmaklik erur hajrida oson sensiz,
O'layin, lek dame bo'lmayin, ey jon, sensiz.
(Navoiy)*

*Bo'ldi behudlig'ima bodayi gulgun bois,
Oni qo'sh aylagali soqiyi mavzun bois.
(Navoiy)*

5. Ramali musammani maxbuni maqtuyi musabbag'. Bu vazn ruknlar tarkibi jihatidan ramali musammani maxbuni maqtuya yaqin turadi, xususan, misralarning avvalgi uch rukni aynan o'xshash, keyingi rukndagina biroz farq bo'lib, maqtu' tarmoq rukni fa'lun o'rniiga maqtuyi musabbag' tarmoq rukni – fa'l on keladi, boshqacha aytganda, ramali musammani maxbuni maqtu' vaznidagi oxirgi bo'g'in bir cho'ziq bo'g'indan iborat bo'lsa, bu vaznda ana shu bo'g'in o'ta cho'ziq bo'g'inga teng bo'ladi. Masalan:

*Ul pari chehra chu ko'rguzsa jamolin maqbul,
Ko'rgan ermasturur o'z aqlig'a qolmoq ma'qul.
~ (Navoiy)*

Bu bayt ruknlarining sxemasi va paradigmasi quyidagicha:

<i>Ul pa-ri cheh-</i>	<i>ra chu ko'r-guz-</i>	<i>sa ja-mo-lin</i>	<i>maq-bul,</i>
- V - -	V V - -	V V - -	- -
foilotun	failotun	failotun	fa'lon
<i>Ko'r-ga-ner-mas-</i>	<i>lu-ru-ro'z aq-</i>	<i>li-g'a qol-moq</i>	<i>ma'-qul.</i>
- V - -	V V - -	V V - -	- -
foilotun	failotun	failotun	fa'lon

Shu misralar oxiridagi ruknlar foilotunning maqtuyi musabbag' tarmoq rukni – fa'longa tengligining asosiy belgisi shundaki, «ma'qul» so'zining ikkinchi bo'g'ini tarkibidagi «u» unlisi ancha cho'zib talaffuz qilinadi, shu sababli o'ta cho'ziq bo'g'inga teng hisoblanadi. Fa'lon rukni tarkibidagi «lon» qismi ham, yuqorida ko'rganimizdek, o'ta cho'ziq bo'g'inni ifodalaydi.

6. **Ramall musammani mashkul.** Bu vaznda failotun ruknining solim ko'rinishidan tashqari uning mashkul tarmoq rukni – failotu ham qatnashadi. O'zbek adabiyotida bu vaznda yozilgan lirik she'rlarda mashkul tarmoq rukn sakkiz ruknli bayt misralarining birinchi va uchinchi ruknlari o'rnida keladi.

Masalan:

Yana shu'laliq ko'ngulni g'amming etti pora-pora,

Buki butrashur erur, poralari emas sharora.

(Navoiy)

Bu bayt paradigmasi va sxemasini tuzsak, quyidagi ko'rinish hosil bo'ladı:

<i>Ya-na shu'-la-</i>	<i>liq ko'-ngul-ni</i>	<i>g'a-mi-nget-li</i>	<i>po-ra-po-ra,</i>
V V - V	- V - -	V V - V	- V - -
failotu	failotun	failotu	foilotun
<i>Bu-ki but-ra-</i>	<i>shur e-rur po-</i>	<i>ra-la-ri e-</i>	<i>mas sha-ro-ra.</i>
V V - V	- V - -	V V - V	- V - -
failotu	foilotun	failotu	foilotun

Misollar:

Ochilib tumän tarovat bila sahni bog' aro gul,

Yeturub chamanga har yon necha zeb ila safo gul.

(Ogahiy)

*Kechalar emas falakni yorug' aylagan sitora,
Chiqar ohim otashidin bo'lunub necha sharora.*

(Furqat)

*Naxush ul go'zal qaro ko'z hama el fidosi bo'lmish,
Magaram musaxxar etgan ko'zining qarosi bo'mish.*

(Habibiy)

*Hama baxtiyor-u erkin, ne ajab go'zal zamona,
Hama dilda bir muhabbat, hama tilda sho'x tarona.*

(Habibiy)

Mazkur vazn tarkibidagi qisqa bo'g'inlarning ko'pligi uning o'ynoqiligini ta'minlagan, shuning uchun o'zbek shoirlari asrlar davomida o'zlarining anchagini she'rлarini mana shu vaznda yozganlar.

MUZORE' BAHRI TARMOQLARI

Yuqorida ko'rganimizdek, muzore' bahrining ruknlari mafoiy-lun va foilotunlardan iborat bo'lib, bu ikki rukn ma'lum tartibda takrorlanib kelardi. O'zbek adabiyotida asosan bu bahrning musamman shakli, ya'ni har baytda sakkiz rukn ishtirot etadigan shakli qo'llanib kelgan. Muzoreyl musammani solim vaznining sxemasi va paradigmaasi quyidagicha edi:

mafoiy-lun	foilotun	mafoiy-lun	foilotun
V ---	- V --	V ---	- V --
mafoiy-lun	foilotun	mafoiy-lun	foilotun
V ---	- V --	V ---	- V --

Bu vazn paradigmidan ham ko'rinish turibdiki, har qaysi mis-raning birinchi va uchinchi rukni o'rnida mafoiy-lun, ikkinchi va to'rtinchi ruknlari o'rnida foilotun ruknlari keladi. Muzore' bahrining vaznlarini aniqlashda ruknlarning shu xil joylanishini nazarda tulish lozim. Boshqacha qilib aytganda, birinchi va uchinchi ruknlarning tarmoqlari mafoiyunning tarmoqlaridan, ikkinchi va to'rtinchi ruknlarning tarmoqlari esa foilotun ruknining tarmoq-

lаридан иборат бо'лади. Саккиз руknли muzore' vaznлarining o'zbek adabiyotida ko'proq qo'llanadiganлari quyidagilar:

1. Muzoreyi musammanl axrab. Bu vaznda mafoiylun rukni birinchi – adr va ibtido' ruknлari hamda uchinchi – hashv ruknлarida axrab – maфulu ko'rinishida, foilotun ruknлari esa solim ko'rinishida ishtirok etadi. Misalan:

*Xatting aro uzoring sabza ichida lola,
Ul chashmi pur xumoring loladag'i g'azola.
(Bobur)*

Baytning sxemasi va paradigmасini quyidagicha tuzish mumkin:

<i>Xat-ting a-</i>	<i>ro u-zo-ring</i>	<i>sab-za i-</i>	<i>chi-da lo-la,</i>
– – V	– V – –	– – V	– V – –
maфulu	foilotun	maфulu	foilotun
<i>Ul chash-mi</i>	<i>pur xu-mo-ring</i>	<i>lo-la-da-</i>	<i>g'i g'a-zo-la.</i>
– – V	– V – –	– – V	– V – –
maфulu	foilotun	maфulu	foilotun

Ko'rinib turibdiki, misralaming birinchi va uchinchi ruknлari maфulu rukniga, ya'ni mafoiylunning axrab ko'rinishiga teng. Foilotun ruknлari esa o'zgarishsiz, ya'ni solim ko'rinishida qolgan. Shunga ko'ra, bu bayt vaznni **muzoreyi musammanl axrab** deb ko'rsatish mumkin.

Mazkur bahrdagi she'rlarda birinchi va uchinchi ruknlamning oxirgi bo'g'lnлari qisqa bo'lgани учун ular ikkinchi va to'rtинchi ruknlamning birinchi cho'ziq bo'g'ini bilan qo'shib o'qilishi lozimligini unutmaslik lozim. Chunonchi, hozirgi bayt quyidagicha o'qilishi kerak:

*Xatting aro uzoring sabza ichi dalola,
Ul chashmi pur xumoring loladag'i g'azola.*

Muzoreyi musammanl axrab adabiyotimizda sevimli vaznlardan бiri bo'lib kelgan. XV – XX asrlar davomida shoirlarimiz bu vaznda ko'plab lirik she'rlar yaratganlar. Misollar:

*Kulbamg'a, baski, gardun g'am toshi yog'durubdur,
Sabrim uyidek ul ham emrulg'ali turubtur.
(Navoiy)*

*Yo Rab, nechuk balodur boshimg'a shom-u hijron,
Ne dardga nihoyat, ne mehnatlig'a poyon.*

(Nishotiy)

*Hur-u pari yuzidin ruxsoringiz chiroylilik,
Jannat gulidin, ey gul, gulzoringiz chiroylilik.
(Furqat)*

*Ey mahvashi zamonim, ey yor, xush kelibsiz,
Bizdek g'aribni yo'qlab, dildor, xush kelibsiz.
(Hamza)*

2. Muzoreyi musammani axrabi makfufi mahzuf. Mazkur vazn o'z tarkibidagi ruknlar nuqtayi nazaridan anchagina murrakkab. Bu vaznda yoziladigan she'larning har qaysi misrasida birinchi rukn mafoiylunning axrab tarmog'i – mafuluga, ikkinchi rukn foilotunning makfuf tarmog'i – foilotuga, uchinchi rukn mafoiylunning makfuf tarmog'i – mafoiyluga, oxirgi, to'rtinchi rukn esa foilotunning mahzuf tarmog'i – foilunga teng bo'ladi. Masalan:

*Ko'nglum erur shikasta-vu jonim nizor ham,
Oshuftadur zamirim-u jismim figor ham.
(Munis)*

Bu bayt paradigmasi quyidagicha:

<i>Ko'ng-lum e-</i>	<i>rur shi-kas-ta-</i>	<i>vu jo-nim ni-</i>	<i>zo-r-ham,</i>
– – V	– V – V	V – – V	– V –
mafulu	foilotu	mafoiylu	foilun
<i>O-shuf-ta-</i>	<i>dur za-mi-ri-</i>	<i>m-u jis-mim fi-</i>	<i>go-r-ham.</i>
– – V	– V – V	V – – V	– V –
mafulu	foilotu	mafoiylu	foilun

Ushbu vazn o'qish uchun qulay bo'lmasa ham, mumtoz kuy-larga juda mos tushadi. Xususan, mazkur vazndagi g'azallar, muxammaslar «Dugoh» kabi shashmaqom kuylarida keng foy-dalanilgan. Misollar:

*Bog'i behisht ravzayi husnung kinoyati,
Obihayot shakkari la'ling rivoyati.
(Atoiyl)*

*Sayd etdi dilbarim meni oshufta sochdin,
Soldi kamand bo'ynuma ikki qulochdin.*
(Lutfiy)

*Ohing g'amingda gunbazi axzarni kuydirur,
Har uchquni falakda bir axtarni kuydirur.*
(Navoly)

*Jonimdin o'zga yori vafodor topmadim,
Ko'nglumdin o'zga mahrami asror topmadim.*
(Bobir)

*Xushtur bahor mavsumining ayshi chog'ida
O'z yori birla bo'lsa kishi vasl bog'ida.*
(Ogahiy)

*Keldi bahor-u bo'ldi yoqimli havo latif,
Bo'imas havo buning kabi rohatfizo latif.*
(Habibiy)

3. Muzoreyl musammani axrabi makfufl maqsur. Bu vazn yuqoridaidan oxirgi ruknning foilunga emas, foilotunning maqsur tarmog'i – foilonga tengligi bilangina farqlanadi.

Masalan:

*To bo'l misham bu olam aro oshnoyi umr,
Chekmakdurur ishim kecha-kunduz jafoyi umr.*
(Ogahiy)

Bu bayt paradigmasi quyidagicha:

<i>To bo'l-mi-</i>	<i>sham bu o-la-</i>	<i>ma-ro o-sh-</i>	<i>no-yi umr,</i>
– – V	– V – V	V – – V	– V ~
maf'ulu	foilotu	mafoiylu	foilon

<i>Chek-mak-du-</i>	<i>rur i-shim ke-</i>	<i>cha-kun-duz ja-</i>	<i>fo-yi umr.</i>
– – V	– V – V	V – – V	– V ~
maf'ulu	foilotu	mafoiylu	foilon

Misollar:

*Yuz sehr qilsa kimgaki, ellikdin o'tti yosh,
Atfol sahrosi qilur atfoldekk maosh.*

(Navoiy)

*Ey hurvashki, pokdur asru senga sirishi,
Rang aylar ihtisob yuzingdin guli bihishti.*

(Munis)

*Yo'q manda faxr ko'yida gardung'a ehtiyoj,
Bo'imas qanoat ahlida har dung'a ehtiyoj.*

(Ogahiy)

*Har so'zda har biravga ne shirin nukoti bor,
Bol tomdi og'zidinki, tilinda naboti bor.*

(Mujrim)

MUSTAF'ILUN RUKNI TARMOQLARI

Mustaf'ilun rukni jami 9 xil zihofga duch kelishi natijasida uning 14 tarmog'i (furuyi) maydonga keladi. Shulardan bizning she'riyatimizda quyidagilari qo'llangan:

1. **MAFOILUN.** Mustaf'ilunning «xabn» («etakni yig'ish») zihofiga duch kelib, birinchi, cho'ziq bo'g'inining qisqa bo'g'inga aylantirilishidan hosil bo'ladi va maxbun deb yuritiladi.

2. **MUFTAILUN.** Mustaf'ilunning «tayy» («yig'ish») zihofiga duch kelib, ikkinchi cho'ziq bo'g'inining qisqa bo'g'inga aylantirilishidan hosil bo'ladi va matviy deb yuritiladi.

3. **MUSTAF'ILON.** Mustaf'ilunning «izola» («etakni qo'yish») zihofiga duch kelib, oxirgi bo'g'inining o'ta cho'ziq bo'g'inga aylantirilishidan hosil bo'lgan bu rukn muzol deb yuritiladi.

4. **MAFOILON.** Mustaf'ilunning maxbun tarmog'i – mafoilunning izola zihofi bilan oxirgi bo'g'inining o'ta cho'ziq bo'g'inga aylantirilishi natijasida hosil bo'ladi va maxbuni muzol deb yuritiladi.

Shunday qilib, mustaf'ilun ruknining tudi o'zgarishlarga duch kelishi natijasida uning adabiyotimizda qo'llanuvchi quyidagi tarmoqlari hosil bo'ladi:

1. MAFOILUN – maxbun	3. MUSTAF'ILON – muzol
V – V –	– – V –
2. MUFTAILUN – matviy	4. MAFOILON – maxbuni
– V V –	V – V ~

Mustafilun ruknining yuqoridagi tarmoqlari shu ruknning takroridan tuziladigan rajaz bahrini hamda mustafilun ishtirok etadigan xafif va mujtass, munsarif va sari bahrlari vaznlarida qo'llanadi.

Biz quyida mustafilun ruknining solim va tarmoq ko'rinishlari ishtirok etgan, adabiyotimizda keng foydalaniadigan bahrlar hamda vaznlarni ko'rib o'tamiz.

RAJAZ BAHRI VAZNLARI

Rajaz bahrining adabiyotimizda keng qo'llanadigan musammani solim ko'rinishidan tashqari uning quyidagi tarmoqlaridan ham shoirlarimiz barakali foydalaniib kelganlar:

1. **Rajazi musammani matviyi maxbun.** Mustafilun ruknining takroridan tuziladigan rajaz bahrining bu vaznida mustafilun ning maxbun ko'rinishi – mafoilun va matviy ko'rinishi – muftailun ruknlari ishtirok etadi. Bu vaznda yozilgan she'rlarning baytlari-dagi sadr va ibtido' hamda uchinchi rukn o'midagi hashv ruknlari, ya'ni har qaysi misraning birinchi va uchinchi ruknlari muftailunga, ikkinchi rukn o'midagi hashv hamda aruz va zarb ruknlari, ya'ni har misraning ikkinchi va to'rinchi ruknlari mafoilunga teng bo'ladi. Masalan:

*Gar alamimg'a chora yo'q, bo'lmasa bo'lmasun, netay,
Var, g'amima shumora yo'q, bo'lmasa bo'lmasun, netay.
(Navoiy)*

Mazkur baytning sxema va paradigmasi quyidagicha:

Gar a-la-mim- g'a cho-ra yo'q, bo'l-ma-sa bo'l- ma-sun ne-tay,
 - V V - V' - V - - V V - V - V -
 muftailun mafoilun muftailun mafoilun

Var g'a-mi-ma shu-mo-ra yo'q bo'l-ma-sa bo'l- ma-sun ne-tay.
 - V V - V - V - - V V - V - V -
 muftailun mafoilun muftailun mafoilun

Bu ham o'zbek shoirlarining sevimli vaznlaridan bo'lib kelgan.
Misollar:

*Vah, ne balo ekinkim ul, chiqdi samandin o'ynotib,
Qoshlari yosini chekib, g'amzasi yolarin otib.*
(Navoiy)

*Kuydi ko'ngulki, qolmadi ashkda qonidin asar,
Qon demayinki, ko'zda ham ashki raxonidin asar.*
(Navoiy)

*Gulshani bog'i dahr aro bulbuli nag'magar o'zum,
Bir buti xushxirom uchun oshiqi darbadar o'zum.*
(Mashrab)

*Qilma g'urur, ey ko'ngul, kimga jahon vafo qilur,
Kimniki sayd ayladi, g'ussa bila fano qilur.*
(Nodira)

*O'tdi nashot fursati, kelmadi yordin xabar,
Bo'ldi ko'ngul so'rog'ida xasta-u zor-u darbadar.*
(Nodira)

*Bog'-u bahor aro, netong, bo'lmasa gar qarorimiz
Kim, sari ko'yning erur bog'imiz-u bahorimiz.*
(Ogahiy)

*Yor kelur zamona yo'q, kelmasa kelmasun, netay,
Sarf etara xazona yo'q, kelmasa kelmasun, netay.*
(Zavqiy)

XAFIF BAHRI VAZNLARI

Xafif bahri foilotun va mustaf'ilun ruknlarining birikib takrorlanishidan hosil bo'llishini yuqorida ko'rib o'tgan edik. O'zbek adabiyotida asosan bu bahrning musaddas shakll qo'llanib kelgan. Xafif bahrining solim ko'rinishi paradigma va sxemasi:

foilotun	mustaf'ilun	foilotun
- V --	-- V -	- V --
foilotun	mustaf'ilun	foilotun
- V --	-- V -	- V --

Xafif bahri vaznlari ana shu ruknlarining tarmoqlaridan hosil bo'ladi. Shu bahrning eng muhim, adabiyotimizda ko'p qo'llangan vaznlarini ko'rib o'taylik.

1. Xafifi musaddasi maxbuni maqtu'. Bu vaznda mustaf'i-lunning maxbun tarmoq rukni – mafoilun va foilotunning maqtu' tarmoq rukni – fa'lun ishtirok etadi. Masalan:

*Dahrkim, yor yo'q mango anda,
Bor esa, dog'i yo'q vafo anda.*

(Navoly)

Mazkur baytning sxema va paradigmasi quyidagicha:

<i>Dah-r-kim yo-</i>	<i>r-yo'q-ma-ngo</i>	<i>an-da.</i>
- V - -	V - V -	- -
foilotun	mafoilun	fa'lun
<i>Bo-re-sa do-</i>	<i>g'i yo'q va-fo</i>	<i>an-da.</i>
- V - -	V - V -	- -
foilotun	mafoilun	fa'lun

Misollar:

*Har necha javr qilsa noz ahli,
Tortmay naylagay niyoz ahli.*

(Navoiy)

*Lab uza xatti anbar oludi,
Otashin la'lining erur dudi.*

(Navoly)

*Har yon ul yozda ter oqizdingmu
Yo oqar mehr chashmasidin suv?*

(Navoly)

2. Xafifi musaddasi maxbuni mahzuf. Bu vaznning oldingi ikki rukni yuqoridagi xafifi musaddasi maxbuni maqtu'ga o'xshash, ya'ni birinchi rukni foilotunga, ikkinchisi mafoilunga teng. Uchinchi rukni esa ikki cho'ziq bo'g'inli fa'lunga emas, balki ikki cho'ziq va bir qisqa bo'g'inli failun rukniga teng. Shu uchinchi rukn jihatidangina bu ikki vazn farq qiladi. Masalan:

*Kimki maxluq xizmatiga kamar
Chust etar – yaxshiroq ushalsa beli.*
(Navoiy)

Bu bayt sxemasi va paradigmasi quyidagicha bo'ladi:

<i>Kim-ki max-lu-</i>	<i>q-xiz-ma-ti-</i>	<i>ga ka-mar</i>
- V - -	V - V -	V V -
foilotun	mafoilun	failun
<i>Chust e-tar-yax</i>	<i>shi-roq u-shal-</i>	<i>sa be-li.</i>
- V - -	V - V -	V V -
foilotun	mafoilun	failun

Shuni ham aytib o'tish lozimki, fa'lun va failun ruknlari bir-biriga teng hisoblanishi mumkin, chunki agar qisqa bo'g'inni yarim, cho'zig'ini esa butun bo'g'in hisoblasak, har ikki ruknda ikkitadan bo'g'in mavjud bo'ladi. Bu ikki ruknni bir-biri bilan almashtirib bo'lmaydi, ammo bir she'rda, hatto bir baytda ikki xil vaznni qo'llash, ya'ni baytning bir misrasini xafifi musaddasi maxbuni maqtu' vaznida, ikkinchi misrasini esa xafifi musaddasi maxbuni mahzuf vaznida yozish mumkin. Bu tarzda she'r vazniga sezilarli putur yetmaydi. Masalan:

*Nazmim ichra g'arib ma'nilar
G'urabo xaylidin nishonadurur.*
(Navoiy)

Bu bayt sxemasi va paradigmasi quyidagicha:

<i>Naz-mi-m ich-ra</i>	<i>g'a-ri-b-ma'</i>	<i>ni-lar</i>
- V - -	V - V -	--
foilotun	mafoilun	fa'lun
<i>G'u-ra-bo xay-</i>	<i>li-dln ni-sho-</i>	<i>na-du-rur.</i>
- V - -	V - V -	V V -
foilotun	mafoilun	failun

Ko'rinib turibdiki, birinchi misra fa'lun rukni bilan tugagan bo'lsa, ikkinchisi failun rukni bilan xotimalangan, ya'nii ikki misra ikki xil vaznda yozilgan.

Biz yuqorida ko'rib o'tgan ikki vazn ko'proq qit'alarni yozishda qo'llangan.

MUJTASS BAHRI VAZNLARI

Mustafilun va foilotun ruknlarining birikib takrorlanishidan mujtass bahrining tuzilishini ham yuqorida ko'rib o'tgan edik. Faqat bu bahrda birinchi va uchinchi ruknlarda mustafilun, ikkinchi va to'rtinchi ruknlarda foilotun takrorlanardi. Ana shu ikki ruknning tarmoqlari mujtass bahrining tarmoqlarini yuzaga keltiradi.

O'zbek adabiyotida mujtass bahrining asosan sakkiz ruknli shaklidan foydalanib kelingan. Bu shaklning paradigma va sxemasi quyidagicha edi:

mustafilun	foilotun	mustafilun	foilotun
-- V --	- V ---	-- V --	- V ---
mustafilun	foilotun	mustafilun	foilotun
-- V --	- V ---	-- V --	- V ---

Quyida mujtass bahrining o'zbek adabiyotida ko'p qo'llanadi-gan ba'zi vaznlarini ko'rib chiqamiz.

Adabiyotimizda qo'llanadigan mujtass bahr vaznlarining de-yarli barchasida misralardagi avvalgi uch rukn bir xil – «mafoilun failotun mafoilun» tarzida takrorlanadi. Ular o'tasidagi farq faqat eng so'nggi rukngagina bog'liq. Har bir misradagi oxirgi, to'rtinchi rukn o'rnida kelgan foilotunning turli xil o'zgarishi, turli tarmoq ruknlarning qo'llanishiga ko'ra vazn nomlari ham o'zgarib boradi.

1. **Mujtassi musammani maxbuni mahzuf.** Mujtassi musammani maxbuni mahzuf vaznida ana shu oxirgi rukn foilotunning maxbuni mahzuf ko'rinishi – failun ruknidan iboratdir. Masalan:

*Mening firoqim-u oning visoli tun bila tong,
Bu nav'i dahrda yo'q ehtimoli tun bila tong.*

(Navoiy)

Bu vaznning sxema va paradigmasisiga diqqat qiling:

Me-ning fi-ro- qi-mu-o-ning vi-so-li tun bi-la tong.

V – V –	V V – –	V – V –	V V –
mafoilun	failotun	mafoilun	failun

Bu nav'-i dah- r-da yo'q eh- li-mo-li tun bi-la tong.

V – V –	V V – –	V – V –	V V –
mafoilun	failotun	mafoilun	failun

2. **Mujtassi musammani maxbuni maqsur.** Bu vazn adabli-yotimizda ko'proq qo'llangan. Uning mujtassi musammani maxbuni mahzuf vaznidan farqi shundaki, har qaysi misradagi oxirgi ruknlar bunda foilotunning maxbuni maqsur tarmog'i – failonga teng bo'ladi. Masalan:

*Erur hamisha xazon bargidek boshimda sharor,
Senga ne g'amki, boshing uzradir hamisha bahor.*

(Navoiy)

Mazkur bayt paradigmasi va sxemasi quyidagicha:

E-rur ha-mi- sha xa-zon bar- gi-dek bo-shim- da sha-ror,

V – V –	V V – –	V – V –	V V ~
mafoilun	failotun	mafoilun	failon

Se-nга ne g'am- ki bo-shing uz- ra-dir ha-mi- sha ba-hor.

V – V –	V V – –	V – V –	V V –
mafoilun	failotun	mafoilun	failon

3. Mujtassi musammani maxbuni maqtu'. Bu vaznda, yuqoridagilardan farqli o'laroq, har qaysi misraning oxirgi ruknlar o'rniда foltotunning maqtu' tarmoq rukni – fa'lun keladi. Undan avvalgi uch rukn esa yuqoridagicha takrorlanadi. Masalan:

*Labing hayot suyidinkim zulol emish – bildim,
Zulol nuqtasi ustida xol emish – bildim.*

(Navoiy)

Mazkur bayt sxemasi va paradigmaсини quyidagicha tuzish mumkin:

<i>La-bing ha-yot</i>	<i>su-yi-din-kim</i>	<i>zu-lol e-mish</i>	<i>bil-dim.</i>
V – V –	V V – –	V – V –	– –
mafoilun	failotun	mafoilun	fa'lun
<i>Zu-lo-l nuq-</i>	<i>ta-si us-ti-</i>	<i>da xol e-mish</i>	<i>bil-dim.</i>
V – V –	V V – –	V – V –	– –
mafoilun	failotun	mafoilun	fa'lun

Bu vazn ham yoqimli bo'lib, adabiyotimizda ancha keng qo'llanib kelgan. Misollar:

*Ajab emastur, agar bo'lsa dardim ogohi,
Mening shohimkim erur dardmandlar shahi.*

(Navoiy)

*Hujumi xol erur ul guli jamol uzra,
Nachukki mushk sochilg'ay harir ol uzra.*

(Navoiy)

*Tilab yuzungni ko'ngul hajrdin farog' istar,
Qarong'u tunda nechukkim kishi charog' istar.*

(Navoiy)

*Qaro ko'zum, kel-u mardumlig' emdi fan qilg'il,
Ko'zum qarosida mardum kibi vatan qilg'il.*

(Navoiy)

4. **Mujtassi musammani maxbuni maqtuyi musabbag'**. Mazkur vazn ham yuqoridagidan aruz va zarb ruknlari jihatidan-gina farq qiladi: bunda ana shu ruknlar foilotunning maqtuyi mu-sabbag' tarmoq rukni – fa'londan iborat bo'ladi. Masalan:

*Meni havosida devona ayladi ul sho'x,
Jununi ishq ila afsona ayladi ul sho'x.*

(Navoly)

Bu baytning sxemasi va paradigmasi quyidagicha:

<i>Me-ni ha-vo-</i>	<i>si-da de-vo-</i>	<i>na ay-la-di</i>	<i>ul sho'x,</i>
V – V –	V V – –	V – V –	– ~
mafoilun	failotun	mafoilun	fa'lon
<i>Ju-nu-ni ishq</i>	<i>i-la af-so-</i>	<i>na ay-la-di</i>	<i>ul sho'x.</i>
V – V –	V V – –	V – V –	– –
mafoilun	failotun	mafoilun	fa'lon

Bu misralarning oxiridagi «sho'x» bo'g'ini tarkibida bo'lgan «o» unli o'la cho'ziq bo'g'in sanaladi va oldidagi cho'ziq bo'g'in bilan birlikda fa'lon rukniga teng keladi.

Bu vazndan ham shoirlarimiz ko'p foydalanganlar.

Misollar:

*Ko'ngulki ishqini jon ichra ayladi mahfuz,
Guhami naqli nihon ichra ayladi mahfuz.*

(Navoiy)

*Chu qildi ishqig'a ko'nglumni mubtalo ul sho'x,
Keturdi jonima har lahma yuz balo ul sho'x.*

(Navoly)

Shuni ham ko'rsatib o'tish lozimki, yuqoridagi vaznlar ruknlar tarkibining bir-biriga yaqinligi tufayli birgalikda qo'llanishi ham mumkin. Ko'pgina she'r misralaridagi oldingi uch rukn bir xil bo'lib, aruz va zarb ruknlarida foilotunning maxbuni maqsur, maxbuni mahzuf, maqtuyi musabbag' ruknlari almashni turadi. Masalan:

*Teshildi xasta ko'ngul, ishq tiyg'i etkoch zo'r,
Kiar anga qora qayg'u sipohi uylaki mo'r.*

(Navoiy)

Bu bayt paradigmasi va sxemasi quyidagicha:

<i>Te-shil-di xas-</i>	<i>ta ko'-ngul, ish-</i>	<i>q-tiy-g'i et-</i>	<i>koch zo'r,</i>
V - V -	V V - -	V - V -	- ~
mafoilun	failotun	mafoilun	fa'l'on
<i>Ki-rar a-nга</i>	<i>qo-ra qay-g'u</i>	<i>si-po-hi uy-</i>	<i>la-ki mo'r.</i>
V - V -	V V - -	V - V -	V V ~
mafoilun	failotun	mafoilun	failon

Ko'rinib turibdiki, birinchi misra *mujtassi musammani maxbuni maqtuyi musabbag'* vaznida, ikkinchisi esa *mujtassi musammani maxbuni maqsur* vaznida yozilgan. Xuddi shuningdek, mujtassi musammani maxbuni mahzuf va mujtassi musammani maxbuni maqtu' vaznlari ham birgalikda qo'llanishi mumkin. Masalan:

*Chu husn vaqtida ul oyg'a zor oshiq edim,
Ko'rub jahon eli yig'lartar erdi holimg'a.*

(Navoiy)

Mazkur bayt paradigmasi quyidagicha:

<i>Chu hus-n vaq-</i>	<i>ti-da ul oy-</i>	<i>g'a zo-r o-</i>	<i>shi-qe-dim,</i>
V - V -	V V - -	V - V -	V V -
mafoilun	failotun	mafoilun	failun
<i>Ko'-rub ja-hon</i>	<i>e-li yig'-lar-</i>	<i>la-rer-di ho-</i>	<i>lim-g'a.</i>
V - V -	V V - -	V - V -	- -
mafoilun	failotun	mafoilun	fa'lun

She'ning paradigma va sxemasiga e'tibor qilinsa, birinchi misraning mujtassi musammani maxbuni mahzuf vaznida, ikkinchisining esa mujtassi musammani maxbuni maqtu' vaznida ekanini ko'rish qiyin emas.

MAF'ULOTU RUKNI TARMOQLARI

Maf'ulotu jami 9 xil o'zgarishga uchraydi. Natijada uning 13 tarmog'i yuzaga keladi. Shulardan ayrimlarigina adabiyotimizda qo'llanib kelgan. Ular quyidagilar:

1. **FOILUN.** Bu rukn maf'ulotuning makshuf tarmog'i – maf'ulunning «tayy» zihofi bilan o'zgartirilib, ikkinchi cho'ziq bo'g'inining qisqa bo'g'inga aylantirilishi hamda qolgan maf'ulunning o'ziga teng foilun rukni bilan almashtirilishidan hosil bo'ladi. Bu rukn **matviyi makshuf** deb yuritiladi.

2. **FOILON.** Bu rukn maf'ulotuning mavquf tarmog'i – maf'uloni «tayy» zihofi bilan o'zgartirib, ikkinchi cho'ziq bo'g'inini qisqa bo'g'inga aylantirish hamda hosil bo'lgan «maf'ulon» («u» unlisi qisqa)ni o'ziga teng foilon rukni bilan almashtirish natijasida yuzaga keladi. Bu rukn **matviyi mavquf** deb yuritiladi.

Maf'ulotu ruknining bir o'zi takrorlanib biror bahmi hosil qilmaydi, odalda, u boshqa ruknlar, xususan, mustaf'ilun rukni bilan birlikda takrorlanib, munsarih, muqtazab va sari' bahrlarining tuzilishida ishtirok etadi. Shu sababli maf'ulotu ruknining tarmoqlari shu bahrlarda qo'llanganida ana shu bahrlarning turli tarmoqlari maydonga keladi.

O'zbek adabiyotida sari' va munsarih bahrlari qo'llanib, muqtazab bahri ishlatalmaydi. Shu sababli quyida maf'ulotu rukni ishtiropidagi sari', munsarih bahri vaznlaridan ba'zilarini – shoirlarimiz ijodida foydalaniyanlarini ko'rib o'taylik.

MUNSARIH BAHRI TARMOQLARI

Bu bahr mustaf'ilun va maf'ulotu ruknlarining birikib takrorlanishidan tuziladi. O'zbek adabiyotida uning musamman shakli, ya'ni sakkiz ruknli ko'rinishi ko'proq qo'llaniladi. **Munsarihi musammani solim** vaznining bir misradagi sxemasi va paradigmasi quyidagicha edi:

mustaf'ilun	maf'ulotu	mustaf'ilun	maf'ulotu
-- V --	--- V	-- V --	--- V

Munsarih bahrining tarmoqlarida bu ruknlar turli o'zgarishlarga duch kelgan holda ishtirok etadi. O'zbek adabiyotida bu bahrning quyidagi vaznlaridan foydalaniyan:

1. Munsarhl musammani matviyi makshuf. Munsarhl bahning bu tarmog'ida mustaf'ilun ruknining matviy tarmog'i – muftailun hamda mafulotu ruknining matviyi makshuf tarmog'i – foilun qatnashadi: har bir misraning birinchi va uchinchini ruknlari muftailunga, ikkinchi va to'rtinchi ruknlari esa foilunga teng bo'ladi. Masalan:

*Surma bilanmu ul oy ko'zni qaro aylamish,
Yo'qsa, Xo'tan jayrani mushk ichida ag'namish.*
(Navoiy)

Bu bayt sxemasi va paradigmasi quyidagicha:

<i>Sur-ma bi-lan-</i>	<i>mu u-loy</i>	<i>ko'z-ni qa-ro</i>	<i>ay-la-mish,</i>
– V V –	– V –	– V V –	– V –
muftailun	foilun	muftailun	foilun
<i>Yo'q-sa Xo'-tan</i>	<i>jay-ra-ni</i>	<i>mush-ki-chi-da</i>	<i>ag'-na-mish.</i>
– V V –	– V –	– V V –	– V –
muftailun	foilun	muftailun	foilun

Misollar:

*Ko'nglum ochilmas dame bu badani zordin,
O'yilaki mahkam tugun ingichkaroq tordin.*
(Navoiy)

*Vahki, chamandin yana esdi shamol o'zgacha,
Har dam o'lur atridin ko'ngluma hol o'zgacha.*
(Navoiy)

2. Munsarhl musammani matviyi mavquf. Bu bahr yuqoridagidan shu bilan farqlanadiki, uning oldindi uch ruknida o'zgarish bo'limgani holda, oxirgi rukn o'rnda mafulotuning matviyi makshuf tarmog'i – foilun emas, balki matviyi mavquf tarmog'i – foilon keladi.

Masalan:

*Boda meni ayladi zuhd-u riyodin xalos,
Zuhd-u ryo yo'qki, ming ranj-u anodin xalos.*
(Navoiy)

Bu baytning sxemasi va paradigmasi quyidagicha:

<i>Bo-da me-ni</i>	<i>ay-la-di</i>	<i>zuh-du ri-yo-</i>	<i>din xa-los,</i>
- V V -	- V -	- V V -	- V -
muftailun	foilun	muftailun	foilon
<i>Zuh-du ri-yo</i>	<i>yo'q-ki ming</i>	<i>ran-ju a-no-</i>	<i>din xa-los.</i>
- V V -	- V -	- V V -	- V ~
muftailun	foilun	muftailun	foilon

SARI' BAHRI TARMOQLARI

Sari' mustaf'ilun va mafulotu ruknlarining birikib takrorlanishidan tuziladi. U, odatda, musaddas shaklida, ya'ni olti ruknlik ko'rinishda qo'llanadi. Uning solim holidagi to'liq paradigmasi va sxemasi quyidagicha edi (bir misrada):

<i>mustaf'ilun</i>	<i>mustaf'ilun</i>	<i>mafulotu</i>
-- V -	-- V -	--- V

O'zbek adabiyotida sari' bahrining quyidagi vaznlaridan ko'proq foydalilanigan:

1. **Sarlyi musaddasi matviyi makshuf.** Bu vaznda mustaf'ilun ruknining matviy tarmog'i – muftailun rukni hamda mafulotu ruknining makshuf tarmog'i – foilun rukni ishtirok etadi. Muftailun birinchi va ikkinchi ruknlar o'mida, foilun esa uchinchi rukn o'rniда keladi. Masalan:

*Ohki, ishq ayladi shaydo meni,
Soldi junun ko'yiga savdo meni.*

(Navoiy)

Bu baytning sxemasi va paradigmasi quyidagicha bo'ladi:

<i>O-h-ki ishq</i>	<i>ay-la-di shay-</i>	<i>do me-ni,</i>
- V V -	- V V -	- V -
muftailun	muftailun	foilun
<i>Sol-di ju-nun</i>	<i>ko'-yi-ga sav-</i>	<i>do me-ni.</i>
- V V -	- V V -	- V -
muftailun	muftailun	foilun

O'zbek shoirlari bu vaznda ko'plab lirik she'rlar, epik dostonlar bitganlar. Durbekning «Yusuf va Zulayho», Navoiyning «Hayrat ul-abror» dostoni va boshqalar shular jumlasidandir.

Misollar:

*Bor edi Mag'ribda shohi nomvar,
Hamroh edi chun anga fath-u zafar.*

(Durbek)

*Eyki, qaviy ayladi davlat qo'lung,
Zulm sori tushti va lekin yo'ling.*

(Navoiy)

*Bor edi Kashmir navohiyda tog',
Bog'i Eram rashkida ko'ksida dog'.*

(Gulxaniy)

*O'n ikki oyda keladir bir tanob,
O'zgalara rohat-u menga azob.*

(Muqimiy)

FAULUN RUKNI TARMOQLARI

Faulun rukni tarkibidagi bo'g'inlarning turli xil o'zgarishi natijasida uning quyidagi tarmoqlari maydonga keladi:

1. **FA'LUN.** Bu rukn faulunning «salm» («buzilish») zihofi bilan o'zgartirilib, birinchi qisqa bo'g'inining tushirilishi va qolgan «ulun» qismining o'ziga teng fa'lun rukni bilan almashtirilishidan hosil bo'ladi va aslam deb yuritiladi.

2. **FAAL.** Bu rukn faulunning «hazf» zihofi bilan o'zgartirilib, keyingi cho'ziq bo'g'inining tushirilishi va qolgan «fau» qismining o'ziga teng faal rukni bilan almashtirilishidan hosil bo'ladi va mahzuf deb yuritiladi.

3. **FAULU.** Bu rukn faulunning «qabz» zihofi bilan o'zgartirilib, oxirgi cho'ziq bo'g'inni qisqa bo'g'inga aylantirishdan hosil bo'ladi va maqbuz deb yuritiladi.

4. **FA'LU.** Bu rukn faulunning «saram» («oldingi tishni sindirish») zihofi bilan o'zgartirilib, birinchi qisqa bo'g'inining tushirilishi, ayni vaqtida, oxiridagi bo'g'inni qisqa bo'g'inga aylantirish

hamda qolgan «ulu» qismini o'ziga teng fa'l u rukni bilan almashtilish natijasida hosil bo'ladi va **asram** deb yuritiladi.

5. **FAUL**. Bu rukn faulunning «qasr» zihofi bilan o'zgartirilib, oxirgi bo'g'inining tushirilishi va ikkinchi bo'g'inining o'ta cho'ziq bo'g'inga aylantirilishidan hosil bo'ladi va **maqsur** deb yuritiladi.

Shunday qilib, faulun ruknining turli o'zgarishlarga duch keliishi natijasida uning adabiyotimizda qo'llanadigan quyidagi tarmoqlari hosil bo'ladi:

1. FAULU – maqbuz

V – V

2. FALUN – aslam

— —

3. FAAL – mahzuf

V –

4. FAUL – maqsur

V –

5. FALU – asram

– V

Faulun ruknining yuqoridagi tarmoqlari bu rukn takroriga asoslangan mutaqorib bahri hamda uning ishtirokida tuziladigan tavil bahrining tarmoqlarini keltirib chiqaradi. Tavil bahri adabiyotimizda qo'llanmagan. Quyida mutaqorib bahrining o'zbek adabiyotida ko'p qo'llanilgan tarmoqlarini ko'rib o'tamiz.

1. *Mutaqorib musammani maqsur*. Bu vaznda faulunning maqsur tarmogi – faul rukni ishtirok etadi. U, odatda, har bayting aruz va zarb ruknlari, ya'ni har qaysi misraning oxirgi ruknlari o'mnida keladi. Masalan:

*Zihi shahd-u no'shing bag'oyat malih,
Musalsal so'zing benihoyal malih.*

(Navoiy)

Bu bayt sxemasi va paradigmاسини shunday ko'rsatish mumkin:

<i>Zi-hi shah-</i>	<i>du no'-shing</i>	<i>ba-g'o-yat</i>	<i>ma-lih,</i>
V – –	V – –	V – –	V –
faulun	faulun	faulun	faul

<i>Mu-sal-sal</i>	<i>so'-zing be-</i>	<i>ni-ho-yat</i>	<i>ma-lih.</i>
V – –	V – –	V – –	V –
faulun	faulun	faulun	faul

2. Mutaqorib musammani mahzuf. Bu vaznda faulunning mahzuf tarmoq rukni – faal ishtirok etadi. U ham har bir baytning aruz va zarb rukni, ya'ni misralarning oxirgi ruknlari o'rnidagi kela-di. Masalan:

*Seningdek bute yo'qturur Chin aro,
Buti chin sening bandang oyin aro.*

(Navoiy)

Bu baytning sxema va ruknlari quyidagicha:

<i>Se-ning-dek</i>	<i>bu-te yo'q-</i>	<i>tu-rur Chin</i>	<i>a-ro,</i>
V – –	V – –	V – –	V –
faulun	faulun	faulun	faal
<i>Bu-te chin</i>	<i>se-ning ban-</i>	<i>da-ngo-yin</i>	<i>a-ro.</i>
V – –	V – –	V – –	V –
faulun	faulun	faulun	faal

3. Mutaqorib musammani aslam. Mutaqorib bahrining bu tarmog'ida faulunning aslam tarmog'i – fa'lun rukni ishtirok etadi. Bu rukn, odatda, misralarning birinchi va uchinchi ruknlari o'rnidagi kela-di. Masalan:

*Ko'rsat jamoling mastonalarga,
Ishqingda kuygan devonalarga.*

(Mashrab)

Baytning sxema va ruknlari quyidagicha:

<i>Ko'r-sat</i>	<i>ja-mo-ling</i>	<i>mas-to-</i>	<i>na-lar-ga,</i>
– –	V – –	– –	V – –
fa'lun	faulun	fa'lun	faulun
<i>Ish-qing-</i>	<i>da kuy-gan</i>	<i>de-vo-</i>	<i>na-lar-ga.</i>
– –	V – –	– –	V – –
fa'lun	faulun	fa'lun	faulun

Mazkur vaznda adabiyotimizda ko'plab ajoyib lirik she'lrlar yaratilgan. Misollar:

*Ey sho'x zebo, ey sarv ra'no,
Bo'l dum g'ammingdin majnuni shaydo.*

(Navoiy)

*Arzimni aydim bodi sabog'a,
Yetkursa holim ul dilrabog'a.*

(Huvaydo)

O'n olti ruknli mutaqoribl aslam

O'zbek mumtoz she'riyatida mutaqorib bahrining 16 ruknli vaznlari ham oz bo'lsa-da qo'llangan. Ayrim yetuk shoirlar, xususan, 16 ruknli mutaqoribi aslam vaznida lirik she'rler bitganlar.

Mazkur vaznnda yaratilgan she'rlearning har baytida 16 ta rukn ishtirok etib, misralarda faulun rukning aslam tarmog'i – fa'lun solim rukn – faulun bilan ketma-ket almashinib takrorlanadi. Masalan:

*Sensan latofat taxti uza shah, husn ahlidurlar xayli sipohing.
Bo'l sun, ilohi, to ro'zi mahshar afzuni oliv iqcoli johing.*

(Ogahiy)

Bayt paradigmasi quyidagicha:

Sen-san	la-to-fat	tax-ti	u-za shah	hus-nah-	li-dur-lar
- -	V - -	- -	V - -	- -	V - -
fa'lun	faulun	fa'lun	faulun	fa'lun	faulun
			xay-li		si-po-hing,
				--	V - -
				fa'lun	faulun
Bo'l-sun	i-lo-hi	to ro'-	zi mah-shar	af-zu-	ni o-liy
- -	V - -	--	V - -	- -	V - -
fa'lun	faulun	fa'lun	faulun	fa'lun	faulun
			iq-bo-		li jo-hing,
				--	V - -
				fa'lun	faulun

O'n olti ruknli mutaqoribl aslami musabbag'

Bu vazn yuqoridagi vazndan oxirgi bo'g'inning o'ta cho'ziqligi, ya'ni har qaysi qofiyalanuvchi misradagi oxirgi ruknning faulunga emas, balki uning musabbag' tarmog'i – faulonga tengligi bilan-gina farqlanadi. Masalan:

*Aqlimni oldi, hayratga soldi bir turfa jonon, sultonni xo'bon,
Ul bir tabassum aylab takallum chun mohi tobon bo'ldi namoyon.*
(Furqat)

Bayt paradigmاسини тузсак, quyidagicha sxema va ruknlarga ega bo'lamiz:

<i>Aq-lim-</i>	<i>ni ol-di</i>	<i>hay-rat-</i>	<i>ga sol-di</i>	<i>bir tur-</i>	<i>fa jo-non.</i>
— —	V — —	— —	V — —	— —	V — —
fa'lun	faulun	fa'lun	faulun	fa'lun	faulun
				sul-to-	ni xo'-bon,
				— —	V — —
				fa'lun	faulon
<i>Ul bir</i>	<i>ta-bas-sum</i>	<i>ay-lab</i>	<i>ta-kal-lum</i>	<i>chun mo-</i>	<i>hi to-bon</i>
— —	V — —	— —	V — —	— —	V — —
fa'lun	faulun	fa'lun	faulun	fa'lun	faulun
				bo'l-di	na-mo-yon.
				— —	V — —
				fa'lun	faulon

O'n olti ruknli mutaqoribl maqbuzi aslam

Aruz vazniga birinchi marta Alisher Navoiy tomonidan olib kirligan bu vaznda faulun ruknning maqbuz tarmog'i – faulu hamda aslam tarmog'i – fa'lun ruknlari ishtirok etadi: faulu toq ruknlarda, fa'lun esa juft ruknlar o'rnidida keladi. Bu vaznning ruknlari va sxemasi quyidagicha:

faulu	fa'lun	faulu	fa'lun	faulu	fa'lun	faulu	fa'lun
V-V	— —						
faulu	fa'lun	faulu	fa'lun	faulu	fa'lun	faulu	fa'lun
V-V	— —						

Masalan:

*Ne pok majnunki, bir pari chehra pok husnig'a zor bo'lg'ay,
Bu pok ishq ichra pok jon tarki etsa, ne ixtiyor bo'lg'ay.
(Navoiy)*

Mazkur baytning paradigma va sxemasi tuzilsa, quyidagi ko'rinish hosil bo'ladi:

<i>Ne po-k</i>	<i>maj-nun-</i>	<i>ki bir pa-</i>	<i>ni cheh-</i>	<i>ra po-k</i>	<i>hus-ni-</i>
V – V	– –	V – V	– –	V – V	– –
faulu	fa'lun	faulu	fallun	faulu	fa'lun
				g'a zo-r	bo'l-g'ay,
				V – V	– –
				faulu	fa'lun
<i>Bu po-k</i>	<i>ish-qich-</i>	<i>ra po-k</i>	<i>jon tar-</i>	<i>ki et-sa</i>	<i>ne ix-</i>
V – V	– –	V – V	– –	V – V	– –
faulu	fa'lun	faulu	fa'lun	faulu	fa'lun
				ti-yo-r	bo'l-g'ay,
				V – V	– –
				faulu	fa'lun

FOILUN RUKNI TARMOQLARI

Foilun rukni tarkibidagi bo'g'inlarning o'zgarishi natijasida uning adabiyotimizda qo'llanuvchi quyidagi tarmoqlari maydonga keladi:

1. **FAILUN.** Bu rukn foilunning «xabn» zihofiga duch kelib, birinchi cho'ziq bo'g'inining qisqa bo'g'inga aylantirilishidan hosil bo'ladi va **maxbun** deb yuritiladi.

2. **FA'LUN.** Bu rukn foilunning «qat» zihofiga duch kelib, oxirgi bo'g'inini tushirish va qisqa bo'g'inini cho'ziq bo'g'inga aylantirish natijasida hosil bo'ladi va **maqtu'** deb yuritiladi. Foilun ruknining shunday o'zgarishdan so'ng yuzaga kelgan «foi» qismi o'ziga teng bo'lgan fa'lun rukni bilan almashtiriladi.

3. **FAILON.** Bu rukn foilunning maxbun tarmog'i – failunning «izola» zihofi bilan o'zgartirilib, oxirgi cho'ziq bo'g'inini o'ta

cho'ziq bo'g'inga aylantirish natijasida hosil bo'ladi va **maxbuni muzol** deb yuritiladi.

Foilun ruknining bu zihoflari uning takroridan tuziladigan mutadorik bahri hamda ishtirokida tuziladigan madid hamda basit bahri tarmoqlarini maydonga keltiradi. O'zbek adabiyotida madid va basit bahrilaridan foydalanimagan. She'riyatimizda mutadorik bahrining ikki vazni qo'llangan, xolos.

Mutadoriklì musammani maqtu'. Bu vazn she'r misralarida faqat cho'ziq bo'g'inlarninggina kelishi jihatidan xarakterlidir. Bir baytdagi sakkizta ruknning har biri foilun ruknining maqtu' tarmog'i – fa'lunga teng bo'ladi. Masalan:

*Borg'il, ey hamdam, har yoni,
Ko'nglum itmish, topqil oni.*

(Navoiy)

Mazkur bayt quyidagicha paradigmaga ega:

<i>Bor-g'il</i>	<i>ey ham-</i>	<i>dam har</i>	<i>yo-ni,</i>
fa'lun	fa'lun	fa'lun	fa'lun
<i>Ko'ng-lum</i>	<i>it-mish,</i>	<i>top-qil</i>	<i>o-ni.</i>
fa'lun	fa'lun	fa'lun	fa'lun

O'n olti ruknli mutadoriki maxbun

Bu vazn she'r misralarida foilun ruknining maxbun tarmog'i ishtirok etishini taqozo qiladi. Adabiyotimizda ana shu ruknning bir baytda 16 marta takrorlanishiga asoslangan ko'rinishi qo'llanilgan. Masalan:

*Tun-u kun karaming o'qini otasan hama olam
elini nishona qilib,
Vale navbat agar manga yetsa, xato qilasan necha
nav' bahona qilib.*

(Ogahiy)

Mazkur bayt paradigmasini quyidagicha tuzish mumkin:

<i>Tu-nu kun</i>	<i>ka-ra-ming</i>	<i>o'-qi-ni</i>	<i>o-ta-san</i>	<i>ha-ma o-</i>	<i>la-me-li-</i>
V V –	V V –	V V –	V V –	V V –	V V –
failun	failun	failun	failun	failun	failun
				<i>ni ni-sho-</i>	<i>na qilib,</i>
				V V –	V V –
				failun	failun
<i>Va-je nav-</i>	<i>ba-ta-gar</i>	<i>ma-nga yet-</i>	<i>sa xa-to</i>	<i>qi-la-san</i>	<i>ne-cha-nav</i>
V V –	V V –	V V –	V V –	V V –	V V –
failun	failun	failun	failun	failun	failun
				<i>- ba-ho-</i>	<i>na qilib.</i>
				V V –	V V –
				failun	failun

Ko'rinib turibdiki, mazkur baytda foilun ruknining maxbun furysi – failun 16 marta aynan takrorlangan. Shunga ko'ra, she'r vazni 16 ruknli *mutadoriki maxbun* ekanini ta'kidlashimiz mumkin.

Shunday qilib, yuqorida ko'rib o'tilgan 8 asldan oltitasining xilma-xil o'zgarishlarga duch kelishi natijasida she'riyatimizda foydalaniладigan 30 ga yaqin tarmoq rukn – furu'lar paydo bo'ladi. Ular adabiyotimizda qo'llanib kelgan 11 bahrning 100 ga yaqin vaznlari asosini tashkil qiladi.

Shuni nazarda tutish lozimki, asllar va ularning tarmoqlari shoirlarimiz ijodida foydalilanigan vaznlarda har qaysi misranning muayyan o'rinalarida keladi. Chunonchi, mafoylun, foilotun, failotun, mustaf'ilun, mafoilun, faulun, foilun, fa'lun ruknlari istalgan rukn ornida, ma'fulu, muftailun 1 – 3-, failotu, faulu, fa'lul 1- va 3-, foilotu faqat 2-ruknlar ornida kela oladi. Ko'pgina furu'lar, xususan, oxirgi bo'g'ini o'ta cho'ziq bo'lgan mafoylon, mafoillon, mafoyl, foiliyyon, failiyyon, foillon, failon, fa'l'on, faul, fo', shuningdek, failun, faal, fa' faqat oxirgi ruknlar o'midagini kelishi mumkin.

Ana shu ruknlarning bir qismidan hozirgi she'riyatimiz vaznlarini belgilashda ham foydalilmoxda.

XULOSALAR

Aruz o'zining ritmik jihatlari bilan boshqa vaznlardan ajralib turuvchi she'riy o'lchov sistemasidir. Uning asosiy xususiyati misralarda cho'ziq va qisqa bo'g'inqilaming muayyan tarzda takrorlanishi sanaladi. Bu, o'z navbatida, she'riy asarlardagi mayin va jozibador musiqiy ohangni ta'minlaydi.

Aruz sistemasining vaznlar doirasi nihoyatda keng. 8 asosiy rukn va ularning tarmoqlari asosida 19 bahrga mansub yuzlab vaznlar kashf etilgan. Shulardan 11 bahrni tashkil etuvchi 90 dan ortiq vazn o'zbek shoirlari ijodida qo'llanilgan. Ana shu vaznlarning har biri o'zining ritmik imkoniyatlariiga ko'ra ajralib turadi.

Misralarni tashkil qiluvchi ruknlar tarkibi, ulardag'i cho'ziq va qisqa bo'g'inlar nisbati, o'rni va takrorlanish tartibi vazmin yoki yengil, g'amgin yoki sho'x, salobatlari yoki o'ynoqi ritm-ohang yaratishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Baytlarda cho'ziq bo'g'inlar ko'pchilikni tashkil qilsa, og'ir, vazmin vaznlar maydonga keladi, aksincha, qisqa bo'g'inlar ko'proq qo'llansa, yengil, o'ynoqi ohangli she'riy asarlar ro'yobga chiqadi. Shuni ham ta'kidlash lozimki, qisqa bo'g'inlar ko'proq kelgan vaznlar o'zbek tili xususiyatlariiga mosligi bilan ajralib turadi. Bunday vaznlarda qisqa bo'g'inqilarni cho'ziq talaffuz qilish kabi odatdan tashqari hollar deyarli uchramaydi.

Asarda ilgari surilayotgan g'oya, tasvirlanayotgan lirik yoki epik qahramonlar, personajlar xarakteriga mos ohang tanlanan ekan, shoirlar faqat vazn bilan cheklanib qolmay, ritm yaratishning boshqa vositalari, xususan, radif va qofiya imkoniyatlariidan ham keng foydalanadilar. Qofiya va radiflar uchun ohandor so'zlar tanlash, ularda o'ta cho'ziq bo'g'inlar, cho'ziq unillardan mohirlik bilan foydalanish, ichki qofiyalar, alliteratsiyalar, takrorlarga murojaat etish kabi xilma-xil usullar bu jihatdan ahamiyatlidir.

Aruz qonunlariga ko'ra, she'riy asarlarning har qaysisini bir vazndagina emas, bir necha, hatto sakkiztagacha vaznda bitish mumkin. Bu holda o'zaro yaqin, ohangdosh vaznlardan foydalanish tufayli she'r ohangiga jiddiy putur yetmaydi, aksincha, bayt-

larda ritmlar xilma-xilligi vujudga kelib, asarga o'ziga xos joziba bag'ishlaydi. Ko'pvaznlilik zarur so'zlarni tanlash, muayyan o'rnlarda ohanglar vositasidan qahramonning ichki olamini, qalb tug'yonlarini, turli epizodlarni yorqinroq, ta'sirchanroq ifodalashda ijodkorga yordam beradi.

Ko'zdan kechirilgan ruknlar, ulardan yuzaga kelgan fun'larning har biri misralarda o'zining muayyan o'rniiga ega. Ayrimlari istagan rukn o'rnda kela olsa, boshqalari biron rukn o'rnda, masalan, ikkinchi yoxud oxirgi ruknlar o'midagina kelishi mumkin. Buni puxta bilib olish vaznlarni osonlik bilan aniqlashda quaylik yaratadi.

Risola hajmi aruz nazariyasiga doir barcha masalalarni atroficha qamrab olishga imkon bermaydi. U mazkur o'lchov sistemasining o'zbek adabiyotida qo'llanishiga doir dastlabki ma'lumot olish, ta'riflangan bahr hamda vaznlarni aniqlash, ular asosida yozilgan she'riy asarlarni badiiy o'qish malakasini hosil qilish maqsadini ko'zlaydi, xolos.

Aruz haqida shu risola vositasida dastlabki bilimni egallagan kitobxon aruz muammolariga bag'ishlangan boshqa adabiyotshunoslik asarlari, jumladan, Alisher Navoiyning «Me'zon ul'avzon», Boburning «Muxtasar», Atoulloh Husayniyning «Badoye us-sanoye» kabi tadqiqotlarini o'qib tushunishi mumkin. Taniqli aruzshunos olim Murod Hamroyevning turkiy she'r tuzilishi asoslariga, Bahrom Sirus, Akram Ja'far, Xatip Usmon kabi aruzshunos olimlarning tojik, ozarbayjon, tatar aruzlariga bag'ishlangan monografiyalarini mutolaa qilish aruz nazariysi va amaliyoti haqidagi ma'lumotlarni yanada chuqurlashtirish imkonini berishi shubhasiz. Ayni vaqtda, Fitrat, Sodiq Mirzayev, Alibek Rustamov, Ummat To'ychiyev singari adabiyotshunos olimlarimizning aruz vazni muammolariga bag'ishlangan tadqiqotlari ham bu sohada gi ma'lumotlarni takomillashtirishga yordam beradi.

MUNDARIJA

So'zboshi. Dilnavoz Yusupova	3
Kirish.....	5
Aruz vazni nazariyasi asoslari	8
Qisqa, cho'ziq va o'ta cho'ziq bo'g'inlar.....	10
Vatad, sabab, fosila	13
Ruknlar, ularning tuzilishi va turlari.....	15
Bahrlar, ularning tuzilishi va turlari.....	16
Ikkita bir xil va bitta boshqa xil ruknlarning takrorlanishidan tuzilgan bahrlar.....	19
Zihoflar.....	20
Mafoiyun rukni tarmoqlari	21
Hazaj bahri vaznlari	25
Ruboiy vaznlari	32
Foilotun rukni tarmoqlari	38
Ramal bahri vaznlari	40
Muzore' bahri tarmoqlari	52
Mustafilun rukni tarmoqlari	56
Rajaz bahri vaznlari	57
Xaffi bahri vaznlari	58
Mujtass bahri vaznlari	61
Ma'fulotun rukni tarmoqlari	66
Munsarih bahri tarmoqlari.....	68
Sari bahri tarmoqlari	68
Faulun rukni tarmoqlari	69
Foilun rukni tarmoqlari	74
Xulosalar.....	77

6500

Ilmiy-ommabop nashr

Anvar Hojlahmedov

ARUZ NAZARIYASI ASOSLARI

Qo'llanma

**Muharrir: Abdulla SHAROPOV
Badliy muharrir: Bahriddin BOZOROV
Texnik muharrir: Dilshod NAZAROV
Sahifalovchi: Inomjon O'SAROV
Musahhih: Otabek BOQIYEV**

Nashriyot litsenziyası: Al №134, 27.04.2009

Terishga berildi: 04.05.2015-y.

Bosishga ruxsat etildi: 10.05.2018-y.

Ofset qog'oz. Qog'oz bichimi: 84x108 $\frac{1}{32}$.

Arial garniturasi. Ofset bosma.

Hisob-nashriyot t.: 2,66. Sharli b.t.: 4,2.

Adadi: 4000 nusxa.

Buyurtma № 165.

«AKADEMNASHR» nashriyotida tayyorlandi.
100156, Toshkent shahri Chilonzor tumani 20th-mavze 42-uy.

Tel.: (+99871) 217-16-77

e-mail: info@akademnashr.uz

web: www.akademnashr.uz

«PRINT LINE GROUP» XK bosmaxonasida chop etildi.
100096, Toshkent shahri Bonyodkor shohko'chasi 44-uy.